

Sikuka ka za Kucincwa kwa Mulao wa Mubu wa Sizo

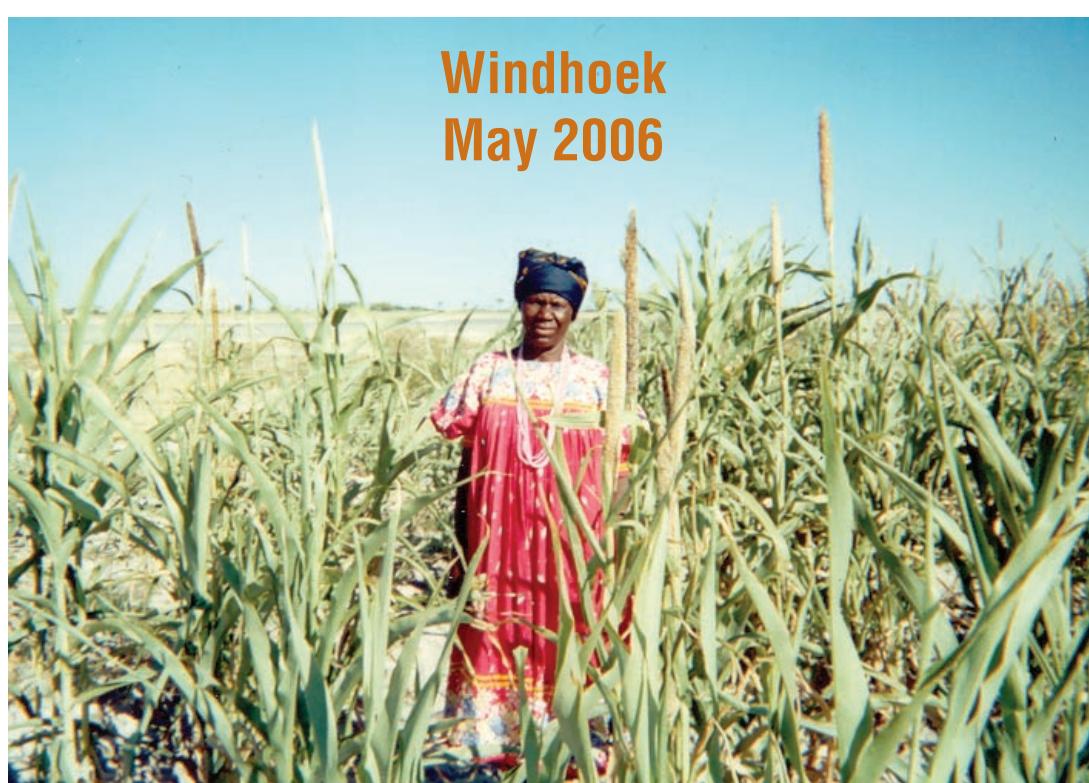
Mulao wa No. 5 wa 2002

Silozi



**Land, Environment and Development Project
Legal Assistance Centre**

**Windhoek
May 2006**



Sikuka ka za Kucincwa kwa Mulao

wa Mubu wa Sizo

Mulao wa No. 5 wa 2002

Mufuta wo mwaSilozi

Land, Environment and Development Project
Legal Assistance Centre

Windhoek
May 2006

Sikuka ka za Kucincwa kwa Mulao wa Mubu wa Sizo, Mulao wa No. 5 wa 2002

Siswaniso sa fahalimu: Musali Muhulu Hilma Jonas mwasimu ya hae ya mauza bukaufi ni Ondangwa.

Bahatisi: Sibaka sa Tuso ya za Milao

P. O. Box 604

Windhoek

Namibia

Muhala: 061-223356

Fakisi: 061-234953

E-mail: info@lac.org.na

I ñozwi ki: Johann Malan

I Kulukiswa hande ki: Solitaire Press

I tolokilwe mwaSilozi ki: Raphael Mbala

I tongozwi Ki: Lorraine Sambi

nancy@solitaire.com.na

raphael_mbala@yahoo.co.uk

© Legal Assistance Centre

Bukanyana ye i kona kukutelwa kunyakisiswa, kutokola kuyona, kukutela kuhatiswa kapa kutolokiwa, kalikalulo kapa kaufel'a yona, kubona feela kuba ni tebuho ye tezi ya simbule ko i fumanwi.

Katiso ya pili, katiso ya bubeli 2006

ISBN: 99916-765-8-9

ZE MWAHALI

Buitumelo	v	
Mukoloko wa Litaluso za Manzwi	vii	
Zibo ya za kwamulaho	xi	
Makalelo	xv	
Buluwi bwa mibu ya sizo	xvi	
Mubu wa sizo kiñi?	xvi	
Ki mañi ya luile mubu wa sizo?	xvii	
Shutano ye li mwahal'a Milao ni Milao ya Kakalezo	xviii	
 Kauhanyo ya I:	 ZE KALELWA	1
Kalulo ya 1:	Litaluso	1
 Kauhanyo ya II:	 TUTENGO TWA MIBU YA SIZO	2
Kalulo ya 2:	Kubupwa kwa Tutengo twa Mibu ya Sizo	2
Kalulo ya 3:	Misebezi ya Tutengo twa Mibu ya Sizo	2
Kalulo ya 4:	Palo ye Bupa Tutengo	3
Kalulo ya 7:	Mikopano ya Katengo	4
Kalulo ya 8:	Tutengonyana	5
Kalulo ya 9:	Kuzibahaza sa na ni sona mutu	5
Kalulo ya 10:	Mupuzo (tifo ya limembala za katengo)	6
Kalulo ya 11:	Kufa lituso za masheleñi kwatutengo	6
Kalulo ya 12:	Kupetwa kwa misebezi ya kamaiso	6
Kalulo ya 13:	Piho ya kasilimo	6
Kalulo ya 14:	Sikonkwani sa buikalabelo	6
 Kauhanyo ya III:	 LIBAKA ZA MUBU WA SIZO	7
Kalulo ya 15:	Fo u kuma mubu wa sizo	7
Kalulo ya 16:	Kutomiwa kwa sibaka sa mubu wa sizo o munca ni kuekeza kapa kutusa kwalibaka za mubu wa sizo	7
Kalulo ya 18:	Kuhaniswa kwa Makwakwa	9
 Kauhanyo ya IV:	 KUFIWA KWA LISWANELO ZA KULUWA KUAMANA NI MUBU WA SIZO	9
Kalulo ya 19:	Liswanelo ze konwa kufiwa	9
	Kalulo ya 1 - Liswanelo za mubu wa sizo ni za mafulisezo	
 Kalulo ya 20:	 Maata a kufelisa liswanelo za mubu wa sizo	9
Kalulo ya 21:	Ki maata mañi a na ni ona Mulena kapa Kuta ya Sizo a kusinganyekwa za kupo?	10
Kalulo ya 22:	Mutu u kona kukupa cwañi swanelo ya kuluwa mubu wa sizo	11
Kalulo ya 23:	Sikonkwani sa butuna bwa mubu o konwa kufiwa kakuya kaliswanelo za mubu wa sizo	11
Kalulo ya 24:	Tiisezo ya kufiwa kwa swanelo ya mubu wa sizo	12
Kalulo ya 25:	Kuñoliswa kwa swanelo ya mubu wa sizo	13
Kalulo ya 26:	Butelele bo bungiwa ki swanelo ya mubu wa sizo	13
Kalulo ya 27:	Kufeliswa kwa swanelo ya mubu wa sizo	15
Kalulo ya 28:	Kulumelelwa kwa liswanelo za mubu wa sizo ze li teñi	16
Kalulo ya 29:	Liswanelo za kufulisa	20

Kalulo ya 2 - Swanelo ya kulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela	22	
Kalulo ya 30	Maata a kufa swanelo ya kulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela	22
Kalulo ya 31:	Kupo ya kufiwa swanelo ya kulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela	23
Kalulo ya 32:	Likakalezo ze sebeliswa kwa swanelo ya kulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo fela	24
Kalulo ya 33:	Kuñoliswa kwa swanelo ya kulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela	26
Kalulo ya 34:	Butelele bo bungiwa ki swanelo ya kulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela	27
Kalulo ya 35:	Liswanelo ze li teñi za kuina famubu wa sizo	27
Kauhanyo ya V	LIKAKALEZO ZA KAMITI	32
Kalulo ya 37:	Patiso ya makalelo ye amana ni kuamenena kapa kupaka za liswanelo ze li teñi	32
Kalulo ya 38:	Kucincwa/kushimbululwa kwa liswanelo	34
Kalulo ya 39:	Buipilezo	35
Kalulo ya 40:	Kulifela sinyehelo ye bile teñi bakeñisa zwelopili ye ezizwe	35
Kalulo ya 41	Kutatuba mubu wa sizo	36
Kalulo ya 42	Ha kuna ze lumelezwi kulifela swanelo ya mubu wa sizo	36
Kalulo ya 43	Kuyaha /kuina fasibaka sa mubu wa sizo isi kamulao	37
Kalulo ya 44	Makwakwa	37
Kalulo ya 45	Milaonyana	38
Kalulo ya 46	Kucincwa/kufeliswa kwa milao	38
Kalulo ya 47	Toho ya taba ye kusufalizwe ni kutatekiwa	38
Liñambeko		
Ñambeko 1:	Mihato ye swanelwa kulatelelwa ha ku kipiwa liswanelo za mubu wa sizo	
Ñambeko 2:	Mihato ye swanelwa kulatelelwa ha ku fitiswa kupo ya kulumelawa ni kuñoliswa kwa liswanelo za kuluwa mubu wa sizo o li teñi kale	
Ñambeko 3:	Mihato ye swanelwa kulatelelwa ha ku fitiswa kupo ya swanelo ya kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela	
Ñambeko 4:	Mihato ye swanelwa kulatelelwa ha ku fitiswa kupo ya kulumelawa kwa liswanelo ze li teñi za kuina kapa kuyaha famubu wa sizo ni kufa swanelo ya kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela	

Mabizo ni likeyala za ba baswanelo kubonwa

Mulao wa Kucincwa kwa Mibu ya Sizo, Mulao wa No. 5 wa 2002

Milao ye tomilwe kakuya kaMulao wa Kucincwa kwa Mibu ya Sizo

TAHISO

Kuzwa fo lu fumanela Tukuluho kasilimo sa 1990, kufiwa ni kamaiso ya libaka za mibu ya sizo mwaNamibia ne ku paleliswa ki kusaba teñi kwa mulao wa mibu ya sizo o utwahala ni kushashulula hande. Kufa batu ba Namibia mubu ne li taba ya pili ya mubuso o munca wa Namibia.

Sina buñata bwa manaha a mañwi a sa zwelapili, Namibia i ngile mungendenge wa kufa mubu kamukwa o sina silibonda mwanaha kamukana. Nihakulicwalo, ki taba ye utwahala kuli kufumana mubu a ki ona mafelelezo, kono ku tokwa kutuswa ki lika ze ñwi i li kubona kuli mubu u sebeliswa kanzila ye kutiseza se siñwi.

Musebezi wa pili wa kutahiswa kwa Mulao wa Kucincwa kwa Mubu wa Sizo ne u kalilwe kasilimo sa 1995. Mikopano ye miñata-ñata ya kuikabela maikuto, kuituta hamoho ni mikopano ye miñwi ne i kile ya ba teñi mi likelezo ze ne zwa ku ba bana ni kalulo ya kubapala ya ku ze ezwa ne li kile za beiwa mwapampili ye ne sebezwa kuyona. Kutuhafo, lingambolo ze itatelezi za kukanganisana kakufana maikuto ne li kile za ba teñi kuamana ni pampili yeo mwaNdu ya Milao ya Pili ni ya Bubeli i li ze tisize kuli mane ku tomiwe Mulao wa Kucincwa kwa Mibu ya Sizo kala 1 Lyatamanyi 2003.

Mulao wa Kucincwa kwa Mibu ya Sizo u ama hahulu kufumana mubu wa libaka za matakanyani ze li mwalibaka za mibu ya sizo. U fa mulao kaza mo ku felwa liswanelo za kuluwa mubu wa sizo ni kubupwa kwa Tutengo twa Mibu ya Sizo mwalibaka kaufela za mibu ya sizo mwanaha. Mulao u shashulula hande maata a Malena, Likuta za Sizo ni Tutengo twa Mibu kuamana ni mo ku felwa liswanelo za kuluwa mubu mwalibaka za sizo.

Mifuta ye mibeli ye amile lika ze ñata kaza mo ku felwa liswanelo za kuluwa mibu ya sizo li shashuluzwi hande mwaMulao: Liswanelo za kuluwa mibu ya sizo ni liswanelo za kuluwa mibu ya sizo kakulumelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela. Liswanelo ze konwa kufiwa kakuya kakalulo ya pili ki liswanelo ze ama ni likalulo za kuyaha kapa kuina ni liswanelo ze ama likalulo za kulima. Malena kapa Likuta za sizo ki ba bafa liswanelo za mibu ya sizo, mi haili Katengo ka Mubu kona ka ikolwisisa buniti bwa kufiwa ko kucwalo pili ku si ka ba kale mulao o sebeza. Kalulo ya bubeli ya liswanelo za kufiwa, i li liswanelo za kuluwa mubu wa sizo kakulumelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela i li ze amana feela ni za njimo, zona li mwamaata a Tutengo twa Mubu to tu mwalibaka ze tu zamaisa.

Kacwalo ki kwa butokwa kuli Mulao u tolokiwe mwalipuo za batu i li kuli batu mwanaha ya luna ba kone kuutwisia kakutala. Lu itumela kwatutengo to tufile nakotuna ni maata a kuzwisezapili bukanyana ye mi lu fa kemelo kwatuso ya bona ya butokwa.

Hifikepunye Pohamba MP
Liwambuyu wa Likolo la Mibu, Buino bo Bunca ni Sikuluho

BUITUMELO

Katiso ye ki toloko ya kalulo ya Sikuwa ya Sikuka ka za Kucincwa kwa Mulao wa Mubu wa Sizo. Kalulo ya Sikuwa, i li ye hatisizwe ni kupatalazwa kwasicaba kaswalisano mwahal'a Ba Kalulo ya Tuso ya za Mulao ni Kopano ya Sicaba sa Balimi mwaNamibia i tolokilwe mwaSiherero, Silozi, Sikwangwali, Sikhoekoegowab, Sivambo ni Sibulu.

Musebezi wa Makopanelo (Pulojekiti) wa za Mubu, za Naheñi ni Zwelopili wa Kalulo ya Tuso ya za Mulao ki yona ye hatisize ni kupatalaza kalulo ye tolokilwe ya Sikuka ka za Kucincwa kwa Mulao wa Mubu wa Sizo.

Likatiso ni lipatalazo ze li konahalile kuba teñi kakufiwa masheleñi a zwelela ku ba Horizont3000, ba EED ni ba Namibia Nature Foundation. Lu fitisa buitumelo bwa luna kwabaneuli ba masheleñi bao bakeñisa tuso ya bona ye si ka libeletwa.

Kalulo ya Sikuwa ne i kile ya ñolwa ki Johann Malan ni kutolokiwa mwapuo ya Silozi ki boMt. Raphael Mbala. BoMf. Lorraine Sambi ki ba batongozi ni kukotopa kalulo ye tolokilwe.

Bao ne ba intengile mwamikopano ya kuikabela maikuto ba tatubile kuswanela kwa sikuka kakuba sisabeliso se ne si tusa mwahal'a mikopano ya kufana maikuto ye ne bile teñi mwahal'a naha kamukana mwahal'a lilimo za bo 2002 ni 2003. Batu ba ne ba ngelezi balimi ba libaka za mibu ya sizo, bayemeli ba likuta za sizo, ba silelezo ya za naheñi ba bafumaneha mwalibaka za sizo, maofisa ba mubuso ni babeleki ba bazwa mwatutengo to tuñata-ñata twa kwamukunda. Ba neuzi ze ñata kakutisa maikuto a utwahala ni likelezo ze yahisa kuamana ni lika ze fumaneha kusona sikuka se.

Norman Tjombe, Clement Daniels, Dianne Hubbard ni Gerson i li ba (Kalulo ya Tuso ya za Milao) Legal Assistance Centre ba file likelezo ze na ni tuso hahulu kanako ye ne kukalwa kushangwa-shangiwa za teñi, sina mwa ezelize Oloff Munjanu wa ba Katengo ka Sicaba sa Balimi mwaNamibia (Namibian National Farmers' Union). Lu amuhela cwalo tundamo ya kupihelela kubuzaka kwa Richard Diggle, Lucky Kasaona ni John Kasaona ba Integrated Rural Development & Nature Conservation kuamana ni likakalezo za Mulao wa Kucincwa kwa Mubu wa Sizo, kwalikalabo ze lu sepa kuli ba ta li fumana mwasikuka se.

Ba Legal Assistance Centre

MUKOLOKO WA LITALUSO ZA MANZWI

Kuabela	Ki kufa mutu sika.
Kuabela kwa mubu	Ki kufa mutu swanelo ya kupila kapa kulima fasiemba se siñwi sa mubu
Bukaupi	Kutatulula kusautwana ko kuli mwahal'a batu kakusebelisa mutu wa bulalu i li ya bizwa mukaupi kapa muatuli, ya teezea kwabatu kaufela ba bali mwataba mi kasamulaho u fa katulo. Katulo ya mukaupi kapa muatuli i tama maneku kamukana.
Mubu wa tekisano	Mubu o konwa kulekwa ni kulekiswa ki mutu a nosi. Mutala ki masimu a tekisano, i li a lu biza kuli ki mafamu kaSikuwa.
Mafulisezo	Sibaka sa mafulisezo a limunanu se sisebelisa ki batu kaufela ba sicaba sa sizo.
Mubu wa sizo	Mubu wa mubuso, mutu a li muñwi ha koni kuluwa mubu wa sizo, kono u kona kuba ni liswanelo za bulisana/ bulibeleli kapa kuba ni liswanelo za kuluwa mubu kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela kuamana ni libaka ze ñwi za mubu.
Kulwanisana kwa takazo	Haiba mutu u na ni litakazo ze Iwanisana, sihulu haiba u na ni kusebeza lika kasimubuso kapa kanzila ya kwamukunda (mayemo a mutu feela). Kamutala, membala wa Katengo ka Mubu wa Sizo u ta ba ni maikuto a Iwanisana haiba u na ni kunga buketelo kuamana ni litaba ze amana ni kuyaha lukwakwa mwamayemo a hae a simubuso a kuba membala wa Katengo, mi kanako ye swana (kamayemo a hae a kwamukunda i li a mutu feela) u beile mwalukwakwa mubu wa na filwe kakuya kaswanelo ya kuluwa mubu wa sizo.
Buka ya mukoloko	Kuyona ki mo ku ñolwa ni kubulukwa za bupaki bwa wa mabizo a buitamo bo buluwi bwa mubu wa tekisano. Buka ya mukoloko wa buñozwi kakuya kamulao mabizo a buitamo bo buñozwi kakuya kamulao i sebelisa kwakufumana kuli ki mañi ya luile kalulo ya mubu o bulelwa ni kuli ki sibaka sa njimo kapa ki sibaka se siinzi mwatolopo kapa muleneñi.
Kusinuha/kutokolomoha	Mutu ha sinuha/kutokolomoha bupaki bwa hae bwa kuli bupaki bwa kuli sika ki sika ki sa hae, mutu ya cwalo u ngiwa kuli u siile kapasa hae mutu kutokolomoha bupaki bwa kuli sika ki sa hae.
Sibaka	Ki kalulo ya mubu mwatolopo kapa muleneñi i li fo ku yahelwa ndu.
Kunga kamulao	Haiba swanelo ya kuluwa sika i ngilwe ki Mubuso ku si na kulumelwa ki muña sona kono u lifiwa tifo ya sinyehelo ye swanela.
Kuluwa kalulo ya mubu	Ki mufuta wa buluwi mo mulimi a luwa mubu wa tekiso. kapa sika kuya kuile Taba ye i talusa kuli muña ona u na ni swanelo ya kulekisa sa luile kapa kusisebelisa ka mwa latela.
Busepahali bo butezi	Mutu u eza kabusepahali bo butezi haiba u bonisa milelo ye sephala ha eza kezo ye ñwi. Kamutala, muatuli wa kuta ye nyinyani u eza kabusepahali bo butezi haiba u teezea katokomelo buniti kaufela za taba mi kasamulaho u fa katulo ye ya kabuniti bwa fuman ni kamulao.

Muamuheli wa se sifiwa	Mutu ya filwe swanelo ya kusebelisa kapa kuluwa sika. Kamutala, mutu ya filwe swanelo ya kuina fakalulo ye ñwi ya mubu wa sizo u bizwa “muamuheli wa se sifiwa”.
Kulifiwa tifo ya sinyehelo	Tifo ye swanelo kulifiwa haiba siluo kapa liswanelo ha liye swanelo. ngiwa kamulao ki Mubuso. Kulifiwa tifo ya sinyehelo ye cwalo ha i na kuba ye swana ni mayemo a teko ye famisika ya sika se singilwe kamulao ki Mubuso. Kamutala, haiba mubuso u nga mubu wa simu ya tekisano kamulao kuekeza kwamubu wa sizo, u na ni kulifa muñia mubu wa famu ya tekisano kateko ye swanelo bakeñisa mubu o ngilwe.
Kulumelana kakulifa	Tumelelano ya buitamo yeo mutu (ya bizwa mukalimisi) a masheleñi kuli mutu a lumelela mutu yo muñwi (ya bizwa mukalimi) kusebelisa sebelise sika sika se siñwi kanako ye filwe. Mi mukalimi u na ni kulifa se siñwi bakeñisa kusebelisa sika seo. Kamutala, mutu u kona kukalima kakulumelana kulifa masheleñi kuli a sebelise famu.
Kuluwa kakulumelana	Mufuta wa kuluwa mubu kamulao kanzila ya kulumelana kamulao kufitela tumelelano kulifa masheleñi kuli mutu a sebelise sika. Kamutala, ye cwalo i fela Katengo ka Mubu wa Sizo ka fa swanelo ya kuluwa kakulumelana kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela kumutu kakuya kanzila yeo a na ni swanelo ya kusebelisa mubu kakuya kamusebezi wa fezwi mubu o cwalo.
Buitamo bwa tumelelano ye	Haiba mutu u bata kukupa masheleñi kwapanga, buitamo lumeleza kukolota masheleñi bwa tumelelano ye lumeleza kukolota masheleñi kwapanga kwapanga bu ñolwa kuli famu kapa ndu ya hae ki ya panga. Taba ye i tisa kuli kube ni silelezo kwapanga kuamana ni masheleñi a i kolotisize. Haiba kuli mutu ya kolotisizwe ha lifi sikoloti mwanako ye filwe, panga i kona kulekisa liluo leo i li kukutisa masheleñi. Haiba kuli sikoloti si lifilwe mwahal'a nako ye filwe, buitamo bwa tumelelano ye lumeleza kukolota masheleñi kwapanga bu lifilwe kamukana mi panga ha i sa na swanelo ya kulekisa mubu.
Muluwi	Mutu ya luwile siluo, sina muluwi wa likomu, motikala kapa ndu.
Lipatisiso za makalelo	Ki patisiso ya kusinganyeka buniti bo buñwi pili katulo ya mafelelezo i si ka ngiwa kale. Kmt. haiba kuli ku na ni kusaikolwisia hande kuamana ni swanelo ye li teñi ya kuyaha kapa kuina famubu, patisiso ya makalelo i kona kuba teñi i li kuikolwisia ka za buniti pili Katengo ka Mubu wa Sizo ka si ka nga kale katulo ya kuli kana ki kuli ka lumelela bupaki bwa kuli mubu ki wa hae ni kuñola swanelo ye cwalo.
Swanelo ya kuhana lwa	Mubu wa mafamu kaufela a libaka za tekisano a swanelo pili kulekisa pili kakubapazwa kuLikwambuyu wa Likolo la Mibu, Buino bo Bunca ni Sikuluho, i li ya ta iketela kuli kapa mubu u na ni kungiwa ni kuba kalulo ya mubu o na ni kuabiwa sinca. Haiba kuli Likwambuyu ha tabeli kunga mubu, liñolo la bupaki bwa kutuhela la fiwa i li le lumelela mulimi wa mubu wa tekisano kuli a kone kulekisa mubu kumuleki u sili.
Silelezo	Mwamayemo a kukolota masheleñi, silelezo i talusa nto ye ñwi, ye swana inge ndu, i fiwa kuli ki silelezo ha ku nze ku lifiwa sikoloti. Haiba kuli sikoloti ha si lifiwi, ndu ya lekisiwa kuli masheleñi ani a kute.
Mubu wa Mubuso	Ki mubu o mwamaata a Mubuso. Taba ye cwalo i lukisizwe cwalo mwaMutomopuso wa Naha.

Kutatubwa kwa mubu	Kupima sibaka sa mubu se silelilwe kuli ku singanyekwe miseto, butuna bwa teñi ni sibupeho. Mubu wa tekisano u tameha kutatubiwa pili u si ka lekisiwa kale.
Kusebelisa nako telele	Kusebelisa nako ye telele ku talusa kuli mubu ni limbule li sebeliswa kanzila ye eza kuli li kona kufa batu ba bali sebelisa kanako yeo lika kaufela ze ba tokwa, mi kanako ye swana ni kwabana ba bona mane cwalo ni kwabana ba bana ba bona.
Kuluwa mubu kapa nto ye ñwi kamulao	Ki swanelo kapa swanelo ya kuluwa siluo kakuya kamulao sina mo ku inezi kuluwa mubu. Kakuya kaMulao wa Kucincwa kwa Mubu wa Sizo, mubu wa sizo u luiwa kakuya kaliswanelo za mubu wa sizo kapa kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela.
Kuta ya Sizo	Mulena kapa mueteleli wa sicaba sa sizo, manduna ba bahulu ba konwa kukakulwa kuba Kuta ya Sizo kakuya kaMulao wa Likuta za Sizo.
Sicaba sa sizo	Sicaba sa sizo ki sicaba se silumelezwi kapa kuzibahala cwalo kakuya kaMulao wa Likuta za Sizo, Mulao wa No. 25 wa 2000. Taluso ya sicaba sa sizo mwaMulao wo ha i utwahali hande, kono kabukuswani u talusa kuli membala wa sicaba sa sizo u ikabela sisimo se siswana, puo, sizo, mikwa ye twaezwi kuezwa ni tumelo ya sizo; ba amuhela kuba mwatas'a kuta ya sizo i li ñwi, ba yahile ni kupila mwasibaka se siswana sa mubu wa sizo. Mane ni haiba limembala ze pila kwande a sicaba sa sizo ba kona kukena mwataluso ya sicaba sa sizo.
Kufa maata kapa swanelo	Lu bulela kuli mubu wa sizo u mwamaata a Mubuso, i li kutalusa kuli Mubuso u na ni liswanelo fahalimu a mubu wa sizo mi u na ni kuzamaisa mubu kasepo ya kuli ba bapila mwamubu o cwalo ba ta fumana se siñwi kuona.
Kutabela kwa ya leka	Ki mutomo o tisa kuli Mubuso u kona kufumana mubu wa kutabela kwa mulekisi tekisano (mubu wa sikuwa). Mulekisi u tameha kutabela kulekisa mubu kateko ye filwe mi muleki u tameha kutabela kuleka mubu kateko ye cwalo.

ZIBO YA ZA KWAMULAHO

Kufumana mubu ki ye ñwi ya lika ze fenza hahulu mipilelo ya batu mwaNamibia. Mubu wa mwabukuwa ki mubu o mwatolopo kapa kватуко ni tolopo. Batu ba bañwi ba tokwa mubu wa kuli ba lime kuona kapa kufuliseza teñi limunanan za bona - batu ba bacwalo ba tokwa kufumana mubu wa libaka za "matakanyani". Mulao wa Kucincwa kwa Mubu wa Sizo u amana ni kufumana mubu wa libaka za matakanyani mwalibaka za sizo.

MwaNamibia, mubu u balelwa kuli ki mubu wa Mubuso, mubu wa sizo kapa mubu wa tekisano. Ye ñwi ni ye ñwi ya likalulo ze i fa mufuta o muñwi wa liswanelo ni buikalabelo kwabatu ba bana ni liswanelo fahalimu a mubu. Sibeli sa mubu wa mwabukuwa ni wa mwamatakanyani li kona kuwela ku ye ñwi ya likalulo ze.

Mubu wa Mubuso ki mubu wo mwamaata a Mubuso. Kakuya kaMutomopuso wa Naha, mubu kaufela, mezi ni limbule za Nyambe ki za Mubuso, haisihaiba li luilwe ki mutu kakuya kamulao. Kakuba muña mubu, Mubuso u kona kuitekula kapa kunga katulo ka se u swanela kueza kamubu - i kona kuba kuli u ekeza mubu kwalibaka za mubu wa sizo o li teñi kale kapa kuulekisa i li kuli u be mubu wa tekisano. Mubuso u kona kuitekula kapa kunga katulo ya kulumelela batu kuina fakalulo ya siemba sa mubu kapa kuukalima, mi Mubuso u sa siala kuba muña mubu o cwalo.

Mubu wa sizo u filwe mwamaata a Mubuso ki Mutomopuso wa Naha. Mubuso u na ni tukelo ya kuzamaisa mibu ya sizo kasepo ya kuli sicaba sa sizo se sipila mwamibу ye cwalo ba fumana se siñwi ni kalibaka la kuzwisezapili mayemo a sifumu ni kumbweshafaza mipilelo ya batu ba Namibia. Mubu wa sizo ha u lekiwi kapa kulekiswa.

Kalulo ya 100, Mutomopuso wa Naha Namibia

Mubu, mezi ni limbule za Nyambe ze mwatasи a mubu ni mezi ni fahalimu a mubu ni mwamacwe a lifasi ni ze li mwamezi a miseto ya naha ni libaka kaufela za mezi a Namibia ze tusa ku za sifumu li ta ba za Mubuso haiba ha li si ka luiwa ki mutu kakuya kamulao.

Mubu wa tekisano ki mubu o konwa kulekiwa ki mutu a li muñwi wa kwamukunda, i li yo kasamulaho u ba muña mubu. Mwatas'a puso ya buhatelei, kufiwa kwa mubu wa tekisano ne ku eziwa kaketululo ya mubala, i li taba ye tisize kuli ku be ni kubilaela kapa ñoñoleho ye sa li teñi ni kanako ya cwale kuamana ni mibу ye. Kucincwa kwa Mulao wa Mubu wa Tekisano (Mubu wa Njimo) wa 1995 ne u kile wa tomiwa kuli u tatulule ze ñwi za liñoñoleho ze cwalo. Sihulu, Mulao u fa Mubuso swanelo ya kuba keto ya pili ya kuleka mafamu a mwamubu wa tekisano haiba muña famu u bata kuilekisa. Mubuso u na ni kuiketela kapa kuatula kuli u bata kuleka famu ye cwalo pili famu i si ka lekiswa kale kumuleki u sili. Taba ye i bizwa kuli ki mutomo wa kutabela kwa ya leka - ni - kutabela kwa mulekisi. Mulao u lumelela Mubuso kunga mubu wa tekisano haiba mubu ki o muñata ni butuna hahulu, u yubekilwe ki muña ona kapa ha u sebeliswi kakutala.



Ha ku nze ku silelezwa swanelo ya mutu ni mutu ya kuluwa siluo mwaNamibia, Mutomopuso wa Naha Namibia u lumeleza Mubuso kuamuha kamulao siluo kakuya kalikakalezo za mulao, haiba kuli i ya katato ya sicaba ni kuli haiba kulifiwa kwa tifo ya sinyehelo ye swanela ku lifilwe kumutu ya amuhilwe siluo sa hae.

Kasilimo sa 1998, balimi ba mubu wa sizo ne ba kile ba eza liponiso kuya kwaNdu ya Mueteleli wa Naha, mwaWindhoek, kutiiseza kupo ya kufumana mubu.

Kacwalo mubuso u kona kuamuha mubu kamulao haiba kuli mubu u ta sebeliswa ku ze amana ni sicaba. Mutala wa mufuta wa kuamuha ko kucwalo ki kanako yeo mubuso ha u amuha mubu kuli ku yahiwe mukwakwa.

Kalulo ya 16: Kuba ni Siluo, Mutomopuso wa Naha Namibia

- (1) *Batu kaufela ba ta ba ni liswanelo mwanaha Namibia kaufela za kufumana, kuluwa ni kubuluka libyana kaufela za mufuta ufi kamba ufi i li mwamayemo a mutu a li muñwi kapa kakulikopanela ni ba bañwi kapa kusiyela lifa la bona ku ba bata ba yola kapa ba bañozwi mwataezo ya mufu: kubona feela Ndu ya Milao i kona kuhanisa kakutoma mulao ka mo i bonela butokwa bwa teñi kuhanisa swanelo ya kuli batu bao i si bayahi ba naha Namibia ba si ke ba fumana liluo.*
- (2) *Mubuso kapa kalulo ya teñi kapa liluko le lifilwe maata kamulao li kona kuamuha mutu siluo kakuya katato ya sicaba kubona feela u lifiwa kaswanelo bakeñisa kungiwa kwa siluo sa hae, kakuya ka ze swanelwa kuezwa ni kulatelela kakuya kamulao o tahisizwe ki Ndu ya Milao.*

Kucincwa kwa Mulao wa Mubu wa Njimo (Tekisano) ni ona u fa sikonkwani kwa buluwi bwa mubu ki mazwahule, kakutokwa kuli ku fumaniwe tumelelo ya likwambuyu kuli muzwahule a fumane liswanelo za mubu.

Mukwa mo u zamaisezwa mubu wa tekisano u lukisizwe hande hahulu. Mubu u tatubilwe kaswanelo mi u beilwe mwapampili ye paka buluwi bwa sika ye beilwe mwabuka ya litumelelano ze nyatezwi mwasibaka si li siñwi sa mubu wa tekisano mwa Windhoek. Kuna ni tumelelano i sili ye nyatezwi ye li teñi ya kuluwa siluo mwa Rehoboth Gebiet. Kanako ye i lekiswa famu kapa kalulo ya sibaka, litekisano za ñolwa mwapampili ye paka buluwi bwa siemba sa kalulo yeo ya mubu. Bo ki bupaki bo butezi bwa buluwi bwa sika. Kulumelelana kakulifa masheleñi kuli mutu a sebelise mubu wa tekisano kanako ye fitelela lilimo ze lishumi ni kukona kuñolwa cwalo mwapampili ye paka buluwi bwa sika. Ba basweli mapampili a paka buluwi bwa sika ba lukuluhile kulekisa mubu wa bona kakuya kalikakalezo za pampili ye paka buluwi bwa sika. Kamutala, haiba batu ba babeli ba nyalani kamulao wa kuikabela liluo, Mulao wa Kulikanelela kwa Batu ba Banyalani ni Mulao o latelela wa Kucincwa kwa Tumelelano ya Kuluwa Sika ye Nyatezwi i hanisa kulekiswa kwa mubu ki a li muñwi wa ba banyalani ku sina tumelelo ya yo muñwi ya nyalani ni yena.

Buluwi bwa mubu wa tekisano bu kona kusebeliswa kuba silelezo ya kufumana sikoloti kwapanga. Mwataba ye cwalo, panga i ka kona kufa sikoloti kumuña siluo, kono panga i ta ñolisa buitamo bwa tumelelano ye lumeleza kukolota masheleñi kwapanga kuamana ni siluo seo. Taba ye i talusa kuli haiba muluwi ha koni kulifa masheleñi a kolotile, panga i kona kulekisa siluo i li kulika kukutisa masheleñi a sialezi kwasikoloti.

Mayemo a amana ni mubu wa sizo ha utwahali hande. Niti ki kuli, Mulao o Lelezwi Mubu wa Sicaba u talusa kuli:

“Mihato ye utwahala ki ye swanela kungiwa kuzwisa hakanyeho kuamana ni kulumelelwa kamulao kufumana mubu (wa sizo) kapa liswanelo za kufumana mubu o cwalo, ni nzila yeo mubu (wa sizo) u zamaisezwa teñi.”

Kuhakanyeha ko kucwalo ku simuluga fa kutokwa maata a buzamaisi fahalimu a mibu ya sizo ni kalulo ye bapalwa ki likuta za sizo (kuamana ni mayemo a shutana-shutana a kukona kuzamaisa) kabelo ya mubu ni sebeliso ya ona. Mwalibaka ze ñata, balimi ba sizo ba mayemo a matuna se ba kalile kubeya libaka ze ñata za mubu mwamakwakwa ku sina tumelelo ya kueza cwalo, i li taba ye tibela liswanelo za balimi ba mayemo a fokola kuli ba sebelise libaka ze cwalo. Kubewa kwa mubu wa sizo mwamakwakwa ki balimi ba mubu wa sizo ki mutala wa batu ba basebelisa mubu wa sizo ku sina tibelelo ya liswanelo za balimi ba bañwi ba sizo. Likuta za sizo ba na ni maata a likani a kukona kulaela kuzwiswa kwa makwakwa a cwalo.

Se sifumaneha kasamulaho a kuabelwa kwa swanelo ya kuluwa mubu wa sizo si kona kushutana ni se sifumaneha ha kufiwa kuluwa mubu wa tekisano kanakonyana kakuya kamulao. Kufiwa mubu wa sizo ha ku fi buluwi bwa mubu ku ya sweli swanelo ya kuluwa mubu, kacwalo siluo ha si konwi kusebeliswa kuli i be silelezo kwapanga ha ku batwa za masheleñi. Kuekeza kuzeo, kuluwa kalulo ya mubu kanakonyana ku fa

muluwi swanelo ya kusebelisa limbule za Nyambe ze fumaneha za mubu (ze cwale kakuzuma lifolofolo), i li taba ye siyo kwa kufiwa kwa swanelo ya mubu wa sizo. Kacwalo, buñata bwa batu ba Namibia ba bona kuli mukwa o sebeliswa mwamibу ya sizo ni wa kuluwa mubu sizo kamulao ha li tahisi miselo ye minde.

Mubuso u alabezi fahalimu a taba ya mubu kakunga muhato wa kutahisa Mulao o Lelezwi Mubu wa Sicaba kasilimo sa 1998, i li mo ku akalezwa mukwa wa mubu u li muñwi. Kakuya kamukwa wa mubu u li muñwi, “*bayahi kamukana ba na ni liswanelo ze likanelezezi, sibaka sa kueza lika ni silelezo kuamana ni lika kaufela ze ngelezi taba ya kuluwa lika kamulao ni kamaiso mikwa kamukana.*” Kakalezo ye cwalо i ta bona kuli mifuta ya kuluiwa kwa mubu wa sizo kakuya kamulao ni zona li ta lumelelwa ni kusilelezwa kamulao, ni kuli mubu wa sizo u ta zamaiswa kakuya kamukwa o swana feela. Mulao o Lelezwi Mubu wa Sicaba u sa liba fa kubona kuli:

- Kuna ni kulikanelela kakuya kamulao kuamana ni kufumana mubu.
- Kuli basali ba na ni mayemo a swana ni a baana kuamana ni mifuta kaufela ya liswanelo za mubu, i kona kuba mutu a li muñwi kapa a nze a li membala ya lubasi. Taba ye i talusa kuli, kamutala, kuli basali ba na ni swanelo ya kufiwa mubu, ni kuli ba kona kusiyela mutu mubu ni kuyola mubu. Sa butokwa ki kuli, limbelwa ba na ni tukelo ya kuzwelapili kuba ni liswanelo za mubu ze ne ba ikolanga baana ba bona ha ne ba sa pila. Taba ye i ta ba ni kalulotuna ya kubapala fahalimu a milao ya sizo ni batu ya kamita kuamana ni liswanelo za basali fahalimu a mubu, i li milao yeo mubuso u itamile kucinca.
- Kulikanelela kuamana kufumana mubu ni silelezo ya kuluwa sika kakuya kamulao.
- Sebeliso ya kuya kuile ya limbule za Nyambe, kungelela cwalо sebeliso ya mubu.

Mulao o Lelezwi Mubu wa Sicaba u lumelela mifuta ye tatama ya kuluwa mubu wa libaka za matakanyani kamulao:

- kuluwa kalulo ya mubu kanakonyana.
- Mañolo a paka kuli u filwe maata kuina kapa kuyaha fasibaka (Permission To Occupy (PTO)), i li yeo kanako ya cwale i sweli kufiwa ki ba Likolo la Likiliti, Milonganyana ni Mandu, i li o ta feliswa kabunyinyani mwatas'a Kucincwa kwa Mulao o munca wa Mubu wa Sizo ni kucinca kuba liswanelo za kuluwa kakulumelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalо i fela



Mufumahali Hilma Jonas mwasimu ya hae ya mauza (mahangu) bukaufi ni Ondangwa. Basali ba ta ba ni silelezo sakata ya kufumana mubu kakuya ka Mulao wa Kucinca kwa Mubu wa Sizo. U swanisizwe ki Norman Tjombe.

- Kuluwakakulumelelwakamulaokufitelatumelolelanoywecwaloifela. Swaneloyakuluwakakulumelelwakamulaokufitela tumelelano ye cwalo i fela kuamana ni mubu wa sizo i ta fiwa kwaTutengo twa Mibu ya Sizo Kakuya kaKucincwa kwa Mulao wa Mubu wa Sizo, kubona feela kuli ku na ni tumelelo ye zwelela kwakuta ya sizo.
- Kufiwa kwa mubu wa sizo. Nihaike kuli maata a matuna a kufa mubu wa sizo a ta siala mwamazoho a Mulena kapa Kuta ya Sizo, Kucincwa kwa Mulao wa Mubu wa Sizo u tokwa kuli Katengo ka Mubu wa Sizo ka tiiseze kufiwa ko kucwalo.
- Buluwi bwa Mubuso.

Kucinca kwa Mulao wa Mubu wa Sizo u latelela sikuka se sifumanwi mwaMulao o Lelezwi Mubu wa Sicaba. Mulao u fa kakutala misebezi ya Malena, Likuta za Sizo ni Tutengo twa Mubu wa Sizo kuamana ni kamaiso ya mibu ya sizo.

MAKALELO

Kucincwa kwa Mulao wa Mubu wa Sizo u lelide kumbweshafaza mukwa wa nako ya sweli mutu swanelo ya mubu wa sizo kakubupa Tutengo twa Mibu ya Sizo kuamana ni libaka za mubu wa sizo se ba pila kusona. Tutengo to tu ka zamaisa kufiwa ni kufeliswa kwa liswanelo za mubu wa sizo ze ezwa ki Mulena kapa Kuta ya Sizo ya sibaka se siñwi sa sizo.

Sa butokwa, Mulao u fa liswanelo ze swana kwabasali kanako ya kufitisa kupo ya swanelo ya mibu ya sizo. Kuekeza kuzeo, u sa sileleza ya pila ya na nyalani ni nyandi i li ya na sweli swanelo ya mubu kakufa ya sa pila ya na nyalani ni nyandi, i li ya kona kuba musali kapa muuna, swanelo ya kukupa kuMulena kapa Kuta ya Sizo kuli swanelo ya mubu wa sizo i be mwilibizo la hae.

Kakuya kamulao wa sizo, basali ha ba na swanelo ya kufumana mubu wa kuli ba sebelise, kapa kuituwela siluo, kwande a likanyana feela ze si na tuso. Basali ba lumelezwi kusiala fasibaka sa mubu ni kulima mubu o cwalo kalibaka feela la kuli mubu o cwalo ne u kile wa fiwa kwabaana ba bona, bondat'a bona kapa bana ba bañwi ba habo bona. Taba ye i beya basali mwamayemo a tata hahulu.

Buñata bwa basali ba itingile hahulu fahalimu a baana ba bona kuli ba babalela, nihaike kuli ni bona ba kona kuipabalela. Libaka ki kuli basali ba bacwalo ha ba na simbule se silukuluhile fo ba fumana masheleñi, mi ba palelwa kufumana se siñwi mwalika ze fiwa kwabana ba basizana ba bapila kwande a milao ya sizo. Kamutala, basali ba bacwalo ha ba koni kuikenya sikolo bona beñi kapa kuikela kusili kakuli ha ba masheleñi a bona beñi a ba konka. Kacwalo hape ba palelwa kuikungela katulo bona beñi kuamana ni za bupilo bwa bona, sina ze swana sina nako ya kufumana mwana ni kanzila ye cwañi. Kuitinga ko kucwalo ku tisa kuli basali ba bacwalo kuba mwamayemo a kusakona kuitamulela kwa kubendwa mwalibaka ze ba pila kuzona, kusomiwa kamafosisa, kuyambula HIV AIDS.

Kalulo ya 10 ya Mutomopuso wa Naha Namibia u tiiseza kulikanelela kwa batu kamukana, kungelela basali, fapil'a mulao. U sa hanisa cwalo ketululo ya basali bakeñisa kuli ki ba lineku la basali. Nihakulicwalo, bao ne ba shanga-shanga Mutomopuso ne ba kile ba lemuha kuli taba ne i si ka ngelela lika kamukana ze amana ni kulwanisa manyando a ne ba bile kuona basali. Kacwalo Mutomopuso u sa lumelala mihato ye swanelo kwalineku la mubuso kulukisa mipilelo, sifumu sa naha kapa tuto i li mo ne ba ketululwa hahulu basali. Sihulu, Kalulo 23 ye talusa kuli basali ba na ni kususuezwa kutisa kuli ba be ni kalulo ya kubapala kakutala ni kulikanelela mwalitaba za naha, mipilelo ya batu, sifumu sa naha ni bupilo bwa sizo sa sicaba.

Kufa basali swanelo ya kufiwa mubu wa sizo mwilibizo la bona, kusiala fasibaka sa mubu kasamulaho a lifu la bao ne ba nyalanga ni bona, ni kubona kuli ku na ni haiba palo ya basali ba bane mwaTutengo twa Mibu ya Sizo ki taba ye supeza kuli mubuso u itamile kumbweshafaza mayemo a basali mwahal'a sicaba.

Milao ye miñwi ya mitala ye bonisa buitamo bo bucwalo ki Mulao wa Kulikanelela kwa Batu ba Banyalani, Mulao wa Musepula (wa Babeleki) ni Mulao wa Muhato wa Kutusa Bao ne ba Kungulezwi Kwatuko (mwaMisebezi).

Kalulo ya 17

- (1) *Kakuya ka ze tahisizwe ki Mulao wo, mubu wa sibaka sa sizo kamukana u mwamaata a Mubuso kasepo ya kuli sicaba sa sizo se sipila mwalibaka ze cwalo si ta fumana mayemo a sifumu a mbweshafezi, kuzwizezapili mipilelo ya batu ba Namibia, sihulu batu ba basina mubu ni bao ba basina mikwa mo ba kona kufumanela manzila a kufumana mubu mi i li bao ba si na misebezi ye ba sebeza kapa ba baitengile mwamisebezi ya lipisinisi ze si za njimo.*
- (2) *Ha ku na swanelo ye fa maata a kuluwa kalulo ya mubu kanakonyana ye kona kufiwa kapa kufumanwa kapa kuamuhelwa ki mutu ufi ni ufi kuamana ni kalulo ifi ni ifi ya mubu wa sizo.*

Batu ba bañwi ba na ni liswanelo ze amana ni mibu ya sizo ze ne si ka fiwa kakuya kamulao wa sizo. Mutala wa mufuta wa mulao o cwalo ki swanelo ya maata kuina kapa kuyaha fasibaka (Permission To Occupy (PTO)). Mulao u felisa mukwa wa cwale kakucinca liswanelo ze cwalo kuba liswanelo za kuluwa kakulumelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela.

Kupotolosa lukwakwa ki taba ye ūwi ye lukisizwe ki Mulao wo. Kamulao, kuyaha lukwakwa mwasibaka sa sizo ku hanisizwe haisihaiba sibaka sa kuyaha lukwakwa lo lucwalo si filwe, lukwakwa lwa kale lu lumelezwi kusiala cwalo mwasibaka sa mubu. Mulao wa 26 u lumeleza makwakwa a na li teñi kale ha ku kaliswa mulao i li a sebeliswa kupotolosa munzi, mulaka wa likomu, likungu za mezi kapa masimu kuli a siale. Tutengo twa Mubu wa Sizo tu na ni kukalisa ni kubuluka buka ya mukoloko wa mabizo mo ku na ni liswanelo za mulao wa sizo ni liswanelo za kuluwa kakulumelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela i li kuli tu kone kuzamaisa kufiwa ni kusebeliswa kwa mibu ya sizo.

Mwasikuka se, lu ta ama fakalulo ni kalulo ya Mulao, i li kuli mubali a be ni kutwisiso ya za teñi. Lu file kopi kapa pampili ye ūwi ya Mulao kwamafelelezo a kabukanyana ka i li kuli mubali a kone kubapanya sikuka ni Mulao ha lu nze lu ya inge lu sebeza kuyona.

i. **Buluwi bwa mibu ya sizo**

Pili lu si ka kala kale ni likalulo za Mulao ze shutana-shutana, ki kwa butokwa kusinganyeka kuli mubu wa sizo kiñi hamohocwalo ni taba ya buluwi bwa mubu wa sizo.

ii. **Mubu wa sizo kiñi?**

Mubu wa sizo u talusizwe mwakalulo 15. Mubu wa sizo u ngelezi:

- Sibaka se sitalusizwe ku za Kueza 1 ze mwaMulao.
- Sibaka kaufela se situmusizwe kuba mubu wa sizo kakuya kakalulo ya 16(1)(a).



Mulao wa 26 u lumeleza makwakwa a li teñi kale i li a kupotolosa munzi, milaka ya likomu, likungu za kunwela mezi kapa masimu kuli a siale.

- Mubu kaufela o kopanyizwe kwasibaka sa mubu wa sizo kakuya kakalulo 16(1)(b).
- Libaka za milonganyana ya litolopo ze mwahal'a miseto ya sibaka sa mubu wa sizo ha li ezi kalulo ya mibu ya sizo.

iii. **Ki mañi ya luile mubu wa sizo?**

Kalulo ya 17 i fa hande kakutala kuli litaba kaufela za mubu wa sizo li mwamaata kapa ki za Mubuso, i li o tameha kubuluka mubu kasepo ya kuli sicaba sa sizo se sipila teñi si fumana se siñwi. Kakuli mubu wa sizo ki wa Mubuso, Mubuso u tameha kubeya lisebelezo kamukana ze swanela i li kubona kuli mubu wa sizo u zamaiswa ni kulukiswa kamukwa o ya katato ya batu ba bapila mwalibaka zeo. Mulao u eza ze cwalo kakungelela cwalo maofisi a Mulena kapa Kuta ya Sizo ni kubupa Tutengo twa Mibu ya Sizo i li ba bata sebeza moho kubona kuli kuba ni kamaiso sakata ya mubu wa sizo.

Mulao hape u sa bonisa fo kusweu kuli mubu wa sizo ha u koni kulekiswa kuli u be kalulo ya mubu wa kuluwa kanakonyana kumutu ufi ni ufi. Taba ye i talusa kuli mubu wa sizo ha u koni kulekiswa inge mubu wa mafamu a tekisano.

Sina mubuso ha u li mulisana kapa mubabaleli wa mibu ya sizo, u na ni buitamo bo butatama kuamana ni mibu yeo:

- Mubuso u na ni kubabalela mibu ya sizo ni kuzamaisa mubu kanzila ye ya katato ya batu.
- Mubuso u tameha kusebeza kanzila ye ta tisa kuli sicaba se sipila mwalibaka za mubu wa sizo li kona kufumana se siñwi. Kamanzwi a mañwi, batu ba bapila mwalibaka za mubu wa sizo ba tameha kuikola buswa bwa mibu ya sizo mo ba pila, i siñi batu ba bañwi.
- Libaka le litisa kuli Mubuso u swalele batu mubu ki kuzwizezapili sifumu sa naha ni kumbweshafaza mipilelo ya batu ba Namibia, sihulu batu bani ba basina mubu ni bani ba basina limbule fo ba fumana masheleñi i li ba baitingila famubu kuli ba pile.



Basali ba bakenisa mubu mwasikiliti sa Elim. Muswanisi ki Augustus Shikomba

iv. Shutano ye li mwahal'a Milao ni Milao ye Akalelizwe/Kakalezo

Pili lu si ka kala kale kuambolisana ka za Kucincwa kwa Mulao wa Mubu wa Sizo, ki kwa butokwa kuutwisia kuli Mulao wa Ndu ya Milao (kapa "Mulao" kabukuswani) u talusa ñi kakutala. Mulao ki mulao o ama feela toho ya taba ye ketilwe. U lukisa lika kaufela ze amana ni toho ya taba yeo. Kamutala, Kucincwa kwa Mulao wa Mubu wa Sizo ku libani hahulu ni litaba ze amana ni kucincwa kwa mubu wa sizo.

Milao i fetuha kuba milao ye sebeza kanzila ye tatama:

1. Mulao wa Kakalezo, i li o bizwa "mulao wo shangwa-shangilwe", u tahisa fapil'a Ndu ya Milao i li mo ba ambolisana ka za teñi ba Ndu ya Milao ya Pili ni ba Ndu ya Milao ya Bubeli
2. Sibeli sa Mandu a mabeli ha se a u amuhezi, lu bulela kuli Mulao wa Kakalezo u amuhezwi ki Ndu ya Milao.
3. Mulao ha se u amuhezwi, u lumelwa kuMueteleli wa Naha kuli a yo u nyatela, kasamulaho u fetuha Mulao wa Ndu ya Milao. Mulao hañata u fetuha o tama mañi ni mañi (kukala kusebeza kakuya kamulao) u sa nyatelwa feela ki Mueteleli wa naha, kono buñata bwa Milao bu bulela kuli i ta tateka (kukala kusebeza) kalizazi le li ka tumuswa mwaPampili ya Mubuso.

Pampili ya Mubuso ki katiso ya simubuso i li mo ku hatiswa milao ye minca, lizibiso ni milaonyana. Katiso mwapampili ya mubuso i tusa kuba sisupo sa milao ye li teñi mi i zibahalisa kuba teñi kwa yona kwasicaba.

KAUHANYO YA 1 ZE KALELWA

Kalulo ya 1: Litaluso

Kalulo ya pili ya Kucincwa kwa Mulao wa Mubu wa Sizo i na ni litaluso za manzwi a sebelisizwe mwahal'a Mulao kaufela. Haiba kuli mu sa ikolwisisi ka se sitaluswa ki linzwi le liñwi le lisebelisizwe mwasikuka se, mu libe kwakalulo ye kubona kapa linzwi leo li talusizwe teñi. Lu beile cwalo mukoloko wa litaluso za manzwi kwamakalelo a sikuka se.

Haiba Mulao u bulela ka za Katengo, u ama Katengo ka Mubu wa Sizo ka katomilwe kakuya kaMulao, mi sibaka sa Katengo ki sibaka se si mwatas'a buikalabelo bwa Katengo kao.

Mulena ki mutu ya amuhezwi ni kulumelelwa kakuya kaMulao wa Likuta za Sizo, Mulao No. 25 wa 2000, kuli a be Mulena wa sicaba sa sizo se sicwalo.

Mafulisezo ki sibaka sa makopanelo a mafulisezo a limunanan kaufela za limembala za sicaba sa sizo.

Sibaka sa sizo sa sicaba sa sizo ki kalulo ya mubu wa sizo mo ku pila limembala za sicaba seo.

Mubu wa sizo ki sibaka sa mubu se sitalusizwe ku za Kueza 1 za Mulao, kubeya ze ekezwa kuona ni ze tuswa kapa kuzwiswa kuona, i li ze tumusizwe ki Mueteleli wa Naha.

Liswanelo za mulao wa sizo li ngelezi liswanelo ze tatama:

- Swanelo ya kuba ni kalulo ya kulima
- Swanelo ya kuba ni kalulo ya kuina/kuyaha
- Swanelo ya kuba ni mufuta ufi ni ufi wa kuluwa mubu kasizo i li mufuta o lumelezwi ni kutaluswa ki Likwambuyu mwaPampili ya Mubuso.

Kalulo ya kulima ki sibaka sa mubu se sifilwe kakuya kaMulao kuli i be sa za kulima. Si swanela kuba sa butuna bo bulumelezwi kakuya kaMulao.

Ya sweli swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela ki mutu ya filwe swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela i li sibaka sa mubu wa sizo.

Nako kaufela Mulao ha u ama kuLikwambuyu, u talusa Likwambuyu wa Likolo la Mibu, Buino bo Bunca ni Sikuluho.

Muñoli ya Inelezi i talusa Muñoli ya Inelezi wa Likolo la Mibu, Buino bo Bunca ni Sikuluho.

Sikiliti ki si li siñwi sa likiliti ze 13 za Namibia i li ze lumelezwi kakuya kaMulao wa Tutengo twa Likiliti, Mulao No. 22 wa 1992.

Katengo ka Sikiliti ki katengo ka katomilwe kakuya kaMulao wa Tutengo twa Likiliti i li o na ni buikalabelo bwa za mwasikiliti seo.

Kalulo ya kuina/kuyaha ki sibakanyana sa mubu se sifilwe kakuya kaMulao kuli ki sa kuina kapa kuyaha. Butuna bwa kalulo bu na ni kuzamaelela ni butuna bwa likalulo za kuina/kuyaha kakuya kaMulao.

Swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela ki swanelo ya kulumelana kakulifa masheleñi kuli mutu a sebelise sika sa mubu wa sizo kakuya kaMulao wo.

Ya nyalanwi ni yena ingelezi ba banyalani (muuna ni musali) mwamanyalo a sikuwa kapa muuna ni musali mwamanyalo a sizo, ku si na kutilima kuli manyalo a sizo ki a ñolisizwe kapa cwañi. Bakeñisa Mulao wo linyalo li ngelezi sibeli sa manyalo, la sikuwa ni la sizo.

Kuta ya Sizo i talusa baeteleli ba sizo ba sicaba sa sizo se siñwi se silumelezwi ni kuamuhelwa kuba baeteleli ba sizo kakuya kaMulao wa Likuta za Sizo.

Sicaba sa sizo i na ni taluso ye swana ni ya sicaba sa sizo kakuya kaMulao wa Likuta za Sizo. Kabukuswani taba ye i talusa kuli limembala za sicaba sa sizo li ikabela sisimo se siswana, puo, sizo, mikwa ye twaezwi kuezwa ni tumelo ya sizo. Ba amuhela kuba mwatas'a kuta ya sizo i li ñwi mi ba yahile ni kupila mwasibaka se siswana sa mubu wa sizo. Limembala ze pila kwande a sibaka sa sizo sa makopanelo ba sa li limembala ba sicaba sa sizo.

KALULO YA 11

TUTENGO TWA MIBU YA SIZO

Kalulo ya 2: Kubupwa kwa Tutengo twa Mibu ya Sizo

Kalulo ya 2 i bonisa kubupwa kwa Tutengo twa Mibu ya Sizo ki Likwambuyu. Likwambuyu u tameha kutoma Tutengo twa Mibu ya Sizo twa sibaka ni sibaka, kono taba ye i ezahala feela kasamulaho a kubuisana ni Likuta za Sizo ze ta amiwa ki taba ya kubupwa kwa Tutengo twa Mibu ya Sizo. Tutengo twa Mibu ya Sizo tu kona kuama:

- Sikiliti kamukana mo ku inzi mubu wa sizo, kamutala, Sikiliti kamukana sa Omusati.
- Sibaka se siketilwe sa sikiliti.
- Lilalo ze ketilwe za likiliti ze peli kapa ze ñata za likiliti.

*Likwambuyu u tameha kubuisana ni
Likuta za Sizo ze swanela ha:*

- *bupa Katengo ka Mubu wa Sizo. kapa*
- *kucincwa kwa miseto ya sibaka sa
Katengo ka Mubu wa Sizo.*

Lisilelezo:

- *Likwambuyu u tameha kupatalaza kakuhatisa kubupwa kwa Katengo ni Katengo ka Mubu wa Sizo
mwaPampili ya Mubuso ni sibaka sa kona mwasibaka no ka fumaneha ni kusebeleza.*
- *Licincho kamukana za miseto ya sibaka sa Katengo ka Mubu wa Sizo ni zona li tameha kuhatiswa.*

Kalulo ya 3: Misebezi was Tutengo twa Mibu ya Sizo

Mulao u shashulula hande misebezi ya Tutengo twa Mibu ya Sizo. Tutengo twa Mibu ya Sizo tu tameha:

- Kuzamaisa za kufa liswanelo ni kufelisa liswanelo za mubu wa sizo ze ezwa ki Mulena kapa Likuta za Sizo.
- Kuikupula ni kufa buketelo kuamana ni likupo za liswanelo za kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelano ye cwalo i fela.
- Kutateka sebeliso ya buka ya mukoloko ni kubona kuli ya sebeza ku za kufa mubu, kucincwa kwa muña mubu ni kufelisa kwa liswanelo za kuluwa mubu wa sizo ni liswanelo za kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelano ye cwalo i fela.

- Kueleza Likwambuyu kuamana ni milaonyana ye swanela kutomwa i li kulika kutusa kufita familibo ye lelilwe ki Mulao.
- Kubona kuli likakalezo za Mulao wo za sebeza.

Kalulo ya 4: Palo ye Bupa Tutengo

Taba ya butokwa:

Tutengo twa Mibu ya Sizo tu kona feela kueza se tu lumelezwi ki Mulao kuli tu eza. Likezahalo kaufela ze si ka lumelelwka ki Mulao, Tutengo ha tuna maata fahalimu a zona, kacwalo ha li na tuso.

Ki bomañii limembala za Katengo ka Mubu wa Sizo?

Katengo ka Mubu wa Sizo ka na ni limembala ze tatama:

- Muyemeli a li muñwi ya zwa ku ye ñwi ni ye ñwi ya Likuta za Sizo ze mwasibaka sa Katengo.
- Mutu a li muñwi ya yemela sicaba sa balimi ba bana ni sikhata se siba yemela i li ba bali mwasibaka sa Katengo
- Muofisa wa sikiliti wa katengo ka mubuso wa sikiliti ka kaamiwa ki Katengo ka Mubu wa Sizo.
- Basali ba bane. Ba babeli kubona ki basali ba baipondile kuza kulima mwasibaka sa Katengo ni ba babeli ba bana ni zibo ye swanela ka za misebezi ya Katengo.
- Haiba ku na ni sibaka sa silelezo mwasibaka, mutu a li muñwi u tameha ku ketiwa ki sibaka sa silelezo. Ko ku na ni ze fitelela si li siñwi mwasibaka sa Katengo, ba na ni kuswalisana moho kuketa a li muñwi ya ta ba yemela mwaKatengo.
- Babeleki ba bane ba Sebelezo ya Sicaba, ba baketilwe kuba bayemeli ki:
 - Likwambuyu wa Mubuso wa Sikiliti Milonganyana ni Mandu.
 - Likwambuyu wa Mibu, Buino bo Bunca ni Sikuluho.
 - Likwambuyu wa Njimo, Zwelopili ya Libaka za Matakanyani ni Mezi.
 - Likwambuyu wa Naheñi ni Bupoti.

Kakuñola Likwambuyu u tameha kukupa Makwambuyu ba bane, Kuta ya Sizo (kapa Likuta) ni wa sibaka (libaka za) sa silelezo ba baamiwa ki taba ye kuli ba kete batu ba baswanela kukenywa mwaKatengo. Haiba kuli Kuta ya Sizo kapa ba sibaka sa silelezo ba palelwa kuketa mutu a li muñwi, Likwambuyu u kona kuketa mutu kaufela ya swanela.

Limembala za Katengo ki ze swanela kuketa muinasitulo.

Limembala za Katengo li ka ina famusebezi kalilimo ze talu mi ba kona kukutelwa kubeyiwa hape mwaKatengo kakuya kakalulo ya 6. Nihakulicwalo, limembala li konwa kuzwiswa mwaKatengo kakuya kalika mo li kona kubela:

- Haiba ba ikupela kusiya musebezi kakuñola.
- Haiba kuli mutu u hanewa kuba famusebezi. Kamutala, haiba kuli membala u ba membala wa Ndu ya Milao. (Mu bone pokisi falikepe le litatama kuli mu fumane lika kabutungi.)
- Haiba membala na kile a ba siyo mwamikopano ye milalu ya Katengo ye itatelezi.



Mulena John Arnold, Mulena wa Ma!Kung i li limembala za sicaba se ne si buzakiwa kwaAasvoëlnes. Si swaniso si ngilwe ki WIMSA.

- Haiba kuli ba ba mu ketile ba felisa keto ya hae kakuñola. Kamutala, haiba ba silelezo ne ba keta Lydia kuba membala wa Katengo kono kasamulaho ba itekula kuli ba babata muyemeli u sili, kono i swanelu kuba kakuñola liñolo, kulemusu Likwambuyu ka za taba ye cwalo.
- Haiba kuli ba paleliswa ki kutakana booko kapa kupongana bakeñisa buanga kuli mane ha ba koni kusebeza.

Ku sa ba feela ni sibaka mutu yo muñwi u swanelu kubeiwa fasitulo i li kuli a taleleze sibaka seo mwanako ye sa sialezi ya kuba mwaofisi ya mutu ya siile musebezi.

Muinastitulo u kona kuzwiswa fasitulo se haiba limembala za Katengo ze eza likalulo ze peli za ze talu ba nga muhato wa kuli u na ni kusiya.

Kanelo

Batu ba batatama ba konwa kuhanewa kuba limembala ba Katengo ka Mubu wa Sizo:

- *Membala wa Ndu ya Milao ya Pili kapa wa Katengo ka Mubuso wa Sikiliti.*
- *Mulena.*
- *Mutu ya si na masheleñi ya sa konahali kusikululwa.*
- *Mutu ya na kile a fumana kuli u na ni mulatu wa bukebenga ni kuatulelwu kupika tolongo ku sina buiketo bwa kulifa mulatu.*

Kalulo ya 7: Mikopano ya Katengo

Kalulo ye lukisa za mikopano ya Katengo mi i bulela ka mo Katengo ka swanelu kungela buketelo ni kusebeleza musebezi wa kona.

Likwambuyu u tameha kubiza mukopano wa pili wa Katengo ka Mubu wa Sizo. Kutuhafu, Katengo ka tameha kukopananga mo ku felela likweli ze peli. Mikopano ya butokwa kapa ya putako i konwa kubizwa ki Likwambuyu kapa muinasitulo, haiba Likwambuyu u lumela cwalo.

Mulao u fa sikuka ka za palo ya limembala za Katengo ze swanelu kuba teñi kuli ze ka fitwa kuzona li be ni maata a mulao. Mulao u bulela kuli kuba teñi kwa buñata bwa limembala za Katengo ku ta ngiwa kuli ki yona palo ya batu ye lumeleza kukala mukopano wa Katengo.

Likatulo ni buketelo bo bungiwa ki bwa batu ba bañata. Kamanzwi a mañwi, buketelo kapa katulo ya ngiwa haiba buñata bwa limembala ze li teñi li yemela taba ye cwalo. Muinasitulo u na ni keto ye tatulula kañi kapa kulikanelela haiba kuli ha ku na buketelo kapa katulo ye yemezwi ki buñata bwa limembala. Muinasitulo ki ya zamaisa mukopano. Haiba muinasitulo ha yo, limembala ze li teñi famukopano ba keta a li muñwi mwahal'a palo ya bona kuba muinasitulo wa mukopano wo feela.

Kakulumelelwa ki Likwambuyu, Katengo ka kona kumema batu ba babeli ba bana ni zibo ya kale ye swanelia kuto ka tusa. Batu ba ha ba swaneli kuketa (kubota) mwamukopano.

Mulaonyana 34 u talusa misebezi ya muñoli wa Katengo. Muñoli u tameha:

- Kuswala mayemo a kuba muofisa ya bona za sikkama sa masheleñi a Katengo.
- Kueza musebezi wa buñoli kubuluka lipiho za mikopano ze ñozwi.
- Kubona kuli ze lumelelanwi kuzona mwamukopano wa Katengo za kala kusebeza.
- Kuzamaisa babeleki ba kamaiso ya Katengo.

Lipiho za mikopano ze ñozwi li tameha kungiwa famikopano kamukana ya Katengo ka Mubu wa Sizo.

Kalulo ya 8: Tutengonyana

Tutengo twa Mubu wa Sizo tu kona kubupa tutengonyana twa limembala za Katengo kueleza Katengo fahalimu a litaba ze ketilwe.

Kalulo ya 9: Kuzibahaza sa na ni sona mutu

Musebezi wa kalulo ye ki kusileleza Katengo ni batu ba bawela mwatas'a silalo sa Katengo kuli ba si ke ba susuezwa ki membala wa Katengo ya na ni takazo ye ñwi mwataba.

Haiba membala u na ni takazo fahalimu a taba ye ambolwa za yona ki Katengo kapa katengonyana, u tameha kupatulula takazo ya hae ni kusiya sibaka sa mukopano, i li kuli limembala ze ñwi ba itekule kuli kana ki kuli ku na ni kulwanisana kwa maikuto. Haiba ba itekula kapa kuatula kuli ku na ni kulwanisana kwa maikuto, membala ya cwalo ha swaneli kuba ni kalulo ya kueza mwalingambolo.

Haiba ku fumaneha kuli mutu ha si ka tumusa takazo kanako ye kuambolwa za taba ye ñwi, katulo kapa buketelo bwa Katengo kapa katengonyana ha bu na kuba ni musebezi kapa tuso mi kanako ye swana ba ta ina ni kukutela kunyakisia katulo ye ne ba ngile kubona kapa ne i susuelizwe ki membala ya na na ni takazo mwataba. Kupalelwa kupatulula takazo ya mutu kabomu ki mulatu wa bukebenga o fumanelwa koto ya tifo N\$8 000 kapa likweli ze peli kupika tolongo kapa sibeli sa zona.

Mutala:

Kulwanisana kwa maikuto

Katengo ka tameha kunga katulo kapa buketelo kuamana ni makwakwa a yahilwe mwamubu wa sizo ku si na kulumelelwa. Eliphas u yahile lukwakwa lwa hae lwa liyekeli ze 2 000, i li lo luinzi mwasibaka sa sizo. Eliphas kanako ye swana ki membala wa Katengo ka Mubu wa Sizo.

Ki taba ye bonahala kuli Eliphas u na ni takazo mwataba yeo bakeñisa lukwakwa lwa yanduluzi. Buketelo kapa katulo ya Katengo i ta ba ni kalulo ya kueza fahalimu a lukwakwa lwa hae.

Eliphas u na ni kutumusa takazo ya hae mwataba ye, kakubulela kuli u yanduluzi lukwakwa kupotolosa simu ya hae, ni kusiya mukopano i li kuli Katengo ka nge buketelo kapa katulo kuamana ni taba yeo.

Kalulo ya 10: Mupuzo (tifo ya limembala za katengo)

Limembala za Katengo ba ba sa sebezi mwamubuso ba ta lifelwa musebezi o ba eza. Likwambuyu ki ya ta itekula kuli lituwelo za bona i ta ba bukai. Lituwelo li kona kushutana kakuya kalitulo ze shutana ze li mwaKatengo. Kamutala, muinasitulo u kona kufumana lituwelo ze pahami kufita membala feela wa Katengo.

Kalulo ya 11: Kufa lituso za masheleni kwatutengo

Tutengo twa Mibu ya Sizo tu ka lifiwa kamasheleñi a abezwi za teñi ki Ndu ya Milao.

Kalulo ya 12: Kupetwa kwa misebezi ya kamaiso

Kamaiso ya musebezi wa Tutengo twa Mibu ya Sizo u ta petwa ki babeleki ba Sebelezo ya Sicaba, ba bata fiwa ki Muñoli ya Inelezi wa Likolo la Mibu, Buino bo Bunca ni Sikuluho, kapa babeleki ba Katengo ka Puso ya Sikiliti. Nihaiba Muñoli ya Inelezi kapa katengo ka Mubuso wa Sikiliti ka tameha kubeya muñoli wa Katengo famusebezi.

Kalulo ya 13: Piho ya kasilimo

Tutengo twa Mibu ya Sizo tu tameha kuñola lipiho za misebezi ya bona silimo ni silimo ni kufa lipiho ze cwalo kuLikwambuyu wa Likolo la Mibu, Buino bo Bunca ni Sikuluho pili Sope 31 i si ka fela kale silimo ni silimo. Likwambuyu u tameha kutahisa makopi (mapampili a bubeli a swana ni a pili) a lipiho fapil'a Ndu ya Milao ya Pili mwahal'a mazazi a 28 kasamulaho a kuamuhela

Ki tuso mañi ya kutahisa lipiho za silimo ni silimo fapil'a Ndu ya Milao ya Pili?

Kutahiswa kwa lipiho ku lumeleza mubuso:

- *kukona kusinganyeka kapa Tutengo twa Mibu ya Sizo tu peta misebezi ya bona,*
- *kukona kusinganyeka kapa masheleni a sicaba a sebeliswa hande.*
- *kukona kusinganyeka kapa licinceho za mubu wa sizo li sweli kupetahala kakulatelela misebezi ya Tutengo twa Mibu ya Sizo, ni*
- *kuzwizezapili mukwa wa kubeya lika patalaza, puso ya tato ya sicaba ni kamaiso sakata kakufa sicaba kubona ze ezwa ki Tutengo twa Mibu ya Sizo.*

Kalulo ya 14: Sikonkwani sa buikalabelo

Mulena kapa Kuta ya Sizo ni limembala za Tutengo twa Mibu ya Sizo ha ba na buikalabelo kasibili bwa likezo kaufela ze petahala kakuya kabusepahali mwamungendenge wa kupeta misebezi ya bona kakuya kaMulao wo.

Ki kabakalañi ha ku kusufazwa buikalabelo bwa mutu kasibili?

Buikalabelo bwa mutu kasibili i talusa kuli kaufela luna lu na ni buikalabelo fahalimu a likezo za luna. Kamutala, Haiba kuli Pitorosi u eza kozi ya famukwakwa ni motikala ya hae, u na ni buikalabelo bwa lisinyehelo ze bile teñi kwamotikala ya mutu yo muñwi. Kamukwaoswana, lu na ni buikalabelo fahalimu a buketelo kapa likatulo za luna mi lu tameha kupaka za teñi.

Nihakulicwalo, kakuli Mulena, Kuta ya Sizo kapa limembala za Katengo ka Mubu wa Sizo ba peta musebezi wa simubuso, ba na ni buikalabelo feela mwamayemo a bona a simubuso. Kukusufaza kwa buikalabelo bwa mutu kasibili ku tisa kuli batu ba kone kupeta misebezi ya hae kaswanelo, kakuli ba

eza cwalo ku sina kubilaela kaza buikalabelo bwa bona kasibili ha ba ze ba peta misebezi ya simubuso. Kamutala, Rosalia, membala wa Katengo, ha na kuba ni buikalabelo bwa hae kasibili haiba kuli na kwaenza motikala ya Katengo kanako ya ba fakozi ya famukwakwa haiba kuli na li famusebezi wa simubuso. Buikalabelo bu ta ba fahalimu a Katengo.

Sikonkwani sa buikalabelo si itingile **fabusepahali** bwa maofisa. Kamanzwi a mañwi, limembala za Katengo li tameha kusaba ni shishweka ha ba nga buketelo kapa katulo fahalimu a litaba mi ba tameha kunga buketelo kapa katulo kasamulaho a kunyakisisa litaba kamukana ze amana ni tab yeo. B a tameha cwalo kukona kufa mabaka a tisize kuli ba nge katulo ye cwalo.

KAUHANYO YA 111 LIBAKA ZA MUBU WA SIZO

Kalulo ya 15: Fo u kuma mubu wa sizo

Kalulo ya 15 i fa libaka ze bupa kalulo ya mubu wa sizo sina mo ku taluselizwe ku za Kueza 1 ya Mulao.

Kalulo ya 16: Kutomiwa kwa sibaka sa mubu wa sizo o munca ni kuekeza kapa kutusa kwalitaba za mubu wa sizo

Kakuya kakalulo ya 16, kakulumelelwa ki Ndu ya Milao ya Pili, Mueteleli wa Naha kamushaa u kona:

- kutumusa ni kataluhanya mubu wa Mubuso kuba mubu wa sizo,
- kuekeza mubu ufi ni ufi wa Mubuso kwasibaka sa mubu wa sizo o li teñi kale, kapa
- kuzwisa kwamubu wa sizo sibaka se sitaluhanyizwe kale, kubona feela kuli Mubuso u na ni:
 - u ngile liswanelo kaufela za batu ba baamilwe ki taba ya kunga mubu (ze cwale ka liswanelo za mubu wa sizo ni liswanelo za kuluwa kalulo ya mubu kanakonyana), ni
 - kulifa tifo ya sinyehelo ye swanela liswanelo ze.

Mubu ha u **ngilwe**, u fetuha mubu wa mubuso mi ha u sa na kubizwa mubu o luilwe ki mubuso.

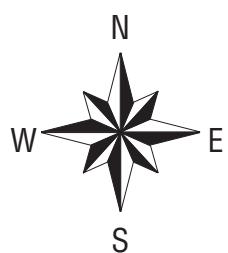
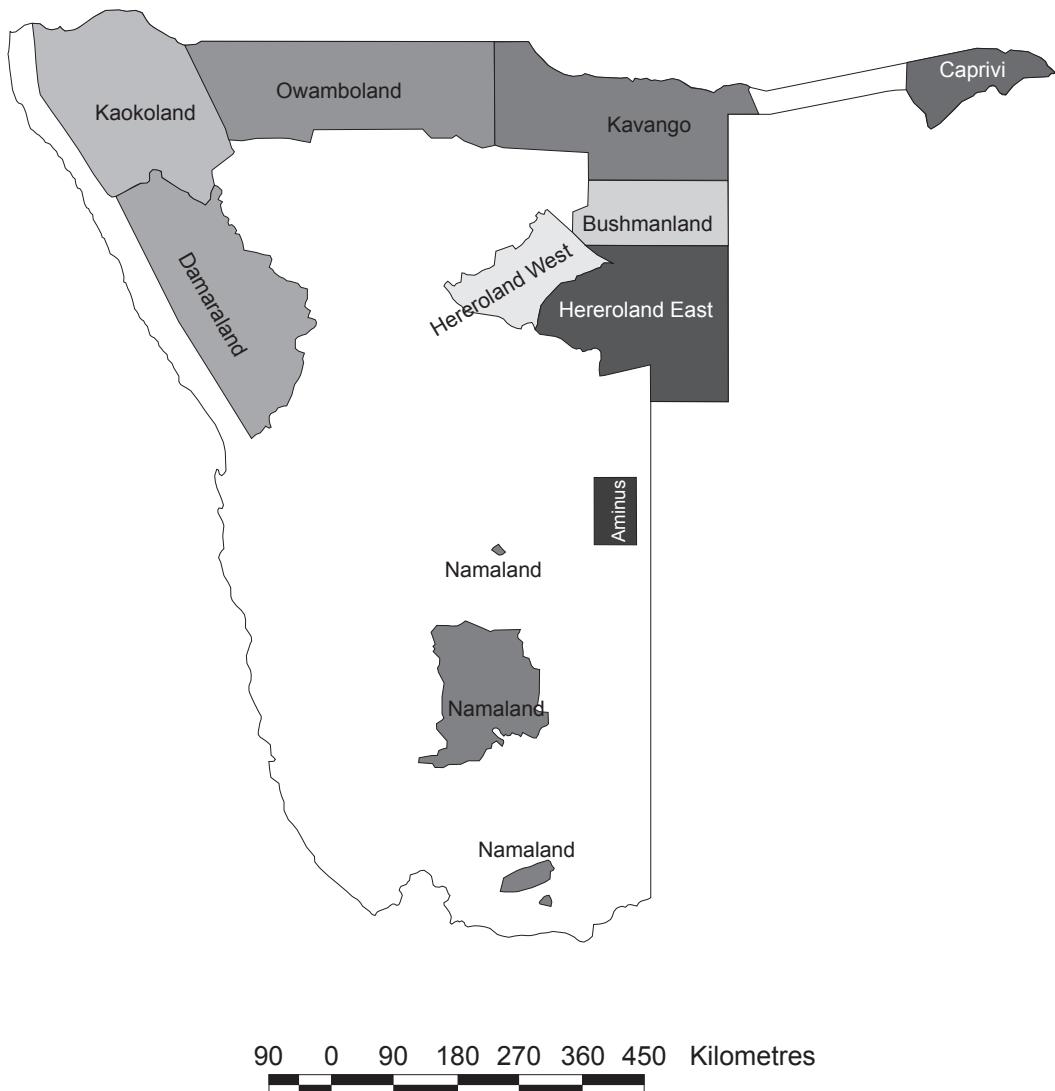
Kulifa tifo ya sinyehelo ku singanyekwa **katumelelano** mwahal'a mutu ya amuhilwe liswanelo ni Likwambuyu, kapa bukaipi/buatuli kakuya kaMulao wa Bukaipi/Buatuli wa 1965.

Ha ku bupiwa, kuekezwa kapa kungiwa kwamubu o munca, licinceho li na ni kuezwa ku za Kueza 1 za Mulao.



Kupotoloswa ni kuyahiwa kwalukwakwa kutuhacwale ku ta zamaiswa ki Tutengo twa Mubu wa Sizo. Siswaniso si ngilwe ki ba NNFU.

Libaka za Sizo mwaNamibia



Kalulo ya 18: Kuhaniswa kwa Makwakwa

Mulao u ngile mayemo a tata kuamana ni kuyandululwa kwa makwakwa mwamibu ya sizo. **Ha ku na** makwakwa a manca a ta yandululwa **ku si na kukala kulumelelwa pili** kakuya kaMulao. Kanako ye swana, makwakwa a na **li teñi** kanako yeo Mulao ne u kala kusebeza a na ni kuzwisiwa, haisihaiba batu bao ne ba yahile makwakwa ao ne ba tahisize likupo mi se ba lumelezwi kusiya makwakwa mwamubu wo cwalo.

Mu bone kalulo ya 28 ni 35 ka mo ku kupelwa kulumelelwa kabutungi kuli mutu a buluke lukwakwa lo ne lu liteñi kale

Bakeñisa kalulo ye, Mulao u kalile kusebeza kukala ka la 1 Lyatamanyi 2003. (Mu bone Temuso ya Mubuso ya 34 ya 2003.) Taba ye i talusa kuli kuzwa kala 1 Lyatamanyi 2003 ha kuna makwakwa a manca a ta yandululwa mi makwakwa a konwa feela kusialiswa haiba ku kupilwe sibaka sa kueza cwalo mi si filwe kakuya kaMulao.

KAUHANYO YA IV KUFIWA KWA LISWANELO KUAMANA NI MUBU WA SIZO

Kalulo ya 19: Liswanelo ze konwa kufiwa

Liswanelo ze tatama li konwa kufiwa kakuya kaMulao:

- Liswanelo za mubu za sizo, i li ze ngelezi liswanelo ze tatama (mu bone kalulo 21):
 - swanelo ya kuba ni **kalulo ya kulima**
 - swanelo ya kuba ni **kalulo ya kuina/kuyaha**
 - swanelo ya kuba ni **mufuta ufi ni ufi wa kuluwa mubu kasizo** i li mufuta o o lumelezwi ni kutaluswa ki Likwambuyu mwaPampili ya Mubuso.
- Liswanelo za kuluwa kalulo ya mubu kanakonyana

Swanelo i talusa ñi kuamana ni mufuta ufi ni ufi o muñwi wa kuluwa mubu wa sizo kamulao?

Kanako ya cwale, Mulao u lumelela feela mifuta ye mibeli ya liswanelo za mubu wa sizo, kukala kaswanelo ya kuba ni sibaka sa kona kulima kusona mutu (kalulo ya kulima) ni sibaka sa kona kuyaha kusona ndu ya hae (kalulo ya kuina/kuyaha).

I kona kuba kuli kwapaata liswanelo za kalulo ya kulima ni za kalulo ya kuina/kuyaha ha li na kulkana lika kaufela ze tokwa mubu, sihulu haiba mutu u talima litokwahalo za mubu ze ñenehezwi ki sicaba sa sizo sa Namibia se sishutana-shutana. Kacwalo, Mulao u lumelela Likwambuyu kuba bunolo kakulika kuamuhela kapa kulumelela ni kucinceza liswanelo kwamifuta ye miñwi ya kuluwa mubu wa sizo kamulao kwamazazi a taha.

Kalulo ya 1 - Liswanelo za mubu wa sizo ni mafulisezo

Kalulo ya 20: Maatatuna a kufelisa liswanelo za mubu wa sizo

Mulena wa sicaba sa sizo, kapa haiba Mulena a tabela cwalo, Kuta ya Sizo sa sicaba se sicwalo, i na ni **maatatuna** a kufelisa liswanelo za mufuta ufi ni ufi wa sizo. Taba ye i talusa kuli Mulena kapa Kuta ya Sizo, sapili i tameha kuitekula kapa ya kona kapa ha i koni kufa mukupi swanelo ya mubu wa sizo. Haisi buketelo bo bucwalo ha se bu eizewe kona taba i lumelwa kwaKatengo ka Mubu wa Sizo kuyo tiiseza buketelo bwa Mulena kapa Kuta ya Sizo.



Oshitopolwa shegumbo momudhingoloko gwaNhoma-Tsumkwe. Ethano kuRichard Paklepa.

Kalulo ya 21: Ki maata mañi a na ni ona Mulena kapa Kuta ya Sizo a kusinganyekwa za kupo?

Mulena kapa Kuta ya Sizo i kona:

- kubatisisa taba ni kulelisana ni batu kuamana ni za kupo, kapa
- kuba ni mukopano wa kufumana buniti bwa taba haiba kuli membala wa sicaba u hana kufiwa kwa swanelo ya mubu wa sizo ye cwalo. Kanako ya mukopano, sibeli sa bona, mukupi ni ya hana kuli mukupi a si ke a fiwa, ba swanelo kufiwa sibaka sa kufa mabaka a bona a yemela kapa kuhana kupo.

Mulena kapa Kuta ya Sizo ha se ba singanyekile taba, ba kona kueza si li siñwi sa lika ze peli:

- kuhana kupo, kapa
- kufa kupo.

Kupo ya kalulo ya kulima kapa ya kuina/kuyaha ha se i filwe, Mulena kapa Kuta ya Sizo i kona:

- kufa swanelo ya sibaka feela seo sa mubu se sikupilwe,
- kufa swanelo ya mubu wa sibaka si sili kakulumelana ni mukupi,
- kunyakisisa butuna ni miseto ya sibaka sa mubu o fezwi swanelo.

Kalulo ya 22: Mutu u kona kukupa cwañi swanelo ya kuluwa mubu wa sizo?

Kupo ya kufumana swanelo ya mubu wa sizo i tameha kuezwa:

- **kakuñola,**
- **kakusebelisa pampili ye lukiselizwe cwalo,**
- ni **kuifa** kuMulena wa sicaba mo u fumaneha mubu wo.

Pampili i tameha kuba ni **mapampili kaufela** a ta tokwahala kuMulena kapa Kuta ya Sizo i li kuli ba kone kutilima taba.

Mo ku kupelwa swanelo ya mubu wa sizo mwasibaka sa sizo:

Mu bone Ñambeko ya 1 ni Mulaonyana wa 2 kuamana ni kupo ye swanela ni linzila ze swanela kulatelelwa.

Kalulo ya 23: Sikonkwani sa butuna bwa mubu o konwa kufiwa kakuya kaliswanelo za mubu wa sizo

Mulao wo u fa sikonkwani sa butuna bwa mubu o swanela kufiwa ni kuamuhelwa kuba swanelo ya mubu wa sizo. Haiba kuli mubu o kupilwe u fitelezi butuna bo butomilwe, Likwambuyu u na ni kulumela kufiwa ko kucwalo kakuñola.

Likwambuyu u kona kufa sibaka sa butuna bo bufitelezi kasamulaho a kuambolisana ni Likwambuyu ya bona za litaba za njimo sina mo ku fezwi mwaMulao. Ha ku fiwa sibaka sa butuna bo bufitelezi, Likwambuyu u kona kutilima lika ze tatama:

- **Sibaka** ko u fumaneha mubu.
- **Musebezi** o ta sebeliswa mubu.
- Bakeñisa kuli mukupi u na ni **mibu ye miñwi** ya misebezi ye swana ni ya mubu wa kupela swanelo ya mubu wa sizo - ha kuna taba kapa ki mubu wa tekisano kapa cwañi. Kamutala, haiba mukupi u lumelezwi kakulifa masheleñi kuli a sebelise maekèle a eza 2000 mwamubu wa tekisano kuli a u sebelise kwa kulima, taba ye i konwa kusinganyekwa ha ku fitwa fabuitekulo bwa butuna bwa sibaka sa swanela kufiwa mukupi kakuya kaswanelo ya mubu wa sizo wa kalulo ya kulima.

Kakuya kaMulaonyana wa 3, Likwambuyu u beile butuna bo bufitelezi bwa mubu o swanelwa kufiwa kakuya kaswanelo ya mubu kuba **liekele ze 20.**



Linjimikati ba sweli kusebeza mubu wa mwasimu. Siswaniso si ngilwe ki ba NDT.

Kalulo ya 24: Tiisezo ya kufiwa kwa swanelo ya mubu wa sizo

Kakubona kuli Mulena kapa Kuta ya Sizo li na ni maatatura a kufa swanelo ya mubu wa sizo, ku fumanehile kuli kufiwa kwa swanelo ya mubu wa sizo ki Mulena kapa Kuta ya Sizo ha kuna kufa mukupi mayemo a tile a kusebelisa mubu. Pili mukupi a si ka kala kale kueza cwalo, Katengo ka Mubu wa Sizo ka kali mwa sibaka sa sicaba sa sizo kana ni kutiiseza kufiwa pili kufana ko kucwalo ku sika ngiwa kale kuli kwa swanelo kakuya kamulao.

Kufiwa kwa swanelo ya mubu wa sizo ku tiisezwa cwañi?

1. Mulena kapa Kuta ya Sizo i tameha kuli mwahal'a mazazi a 30 kasamulaho a kufa swanelo ya mubu wa sizo, i swanela **kuzibisa** Katengo kaza kufiwa ko kucwalo mi i tameha kufa Katengo **litaba kamukana** ze amana ni kufiwa. Mu bone Mulaonyana wa 4 kuamana ni litaba ze swanela kufiwa kwa Katengo.
2. Katengo ka ni **kuitekula** kuli kapa Mulena kapa Kuta ya Sizo i file mubu kakuya kalikakalezo za Mulao. Kuli ka pete taba ye, Katengo ka kona kunga taba ni kubuisana ni batu ba bañwi.

Ki maata mañi a ka na ni ona Katengo ka Mubu wa Sizo kuamana ni kufiwa kwa swanelo ya mubu wa sizo?

1. Katengo ka tameha **kutiiseza** kufiwa/kuabelwa haiba ka ikolwisisa kuli kufiwa ko kuezizwe ku ezizwe kaswanelo.
2. Katengo ka kaswana ka **kutiseza hape taba** kuMulena kapa Kuta ya Sizo kuli ba nyakisise taba hape, kakusinganyeka likelezo ze filwe ki Katengo.
3. Katengo ka tameha **kuhanelia** kufiwa haiba:
 - swanelo i filwe fasibaka sa mubu o swalezwi swanelo ki mutu yo muñwi,
 - butuna bwa mubu o filwe bu fitelela butuna bo bufitelezi bo buswanelo kufiwa, kapa
 - swanelo i filwe famubu o no so baezwi kwatuko kuli ki wa sebeliso ya sicaba kamukana kapa musebezi o muñwi cwalo o ya katakazo ya sicaba.
4. Katengo ka tameha kufa **mabaka kakuñola** kuliba kumukupi ni Mulena kapa Kuta ya Sizo ha ka fitisa kuhanela kupo ya swanelo ya mubu wa sizo.

Silelezo:

Katengo kana ni kufa mabaka a ñozwi mukupi ni Mulena kapa Kuta ya Sizo kanako ye ka hanelwa kupo ya swanelo ya mubu wa sizo. Kakatalima kuzona litaba ze, mukupi u kona kuitekula kapa Katengo ka nyakisize lika kamukana ze amana ni taba ha ne ka fa katulo ya kusatiiseza kufiwa. Haiba kuli mukupi u hupula kuisa taba fapil'a Kuta ye Pahami kuli i yo talimiwa sinca, i li kuli Kuta i yo bona kapa Katengo ka singanyekile taba kanzila ye swanela, mukupi u Tameha kusebelisa mabaka a filwe a kuhanela kutiiseza kufiwa kuba mutomo wa kukona kulatelela taba ha i kutela kutalimiwa.

Kalulo ya 25: Kuñoliswa kwa swanelo ya mubu wa sizo

Ki sika mañi se siezahala kasamulaho Katengo ka Mubu wa Sizo se ka tiiselize kufiwa kwa swanelo ya mubu wa sizo?

Katengo ka tameha:

1. Kuikolwisia kuli **swanelo** i ñolwa mwabuka ya mukoloko wa mabizo ye swanelo kakusebelisa libizo la mukupi. Mulaonyana wa 5 u talusa hande litaba ze swanelo kubeiwa mwabuka ya mukoloko wa mabizo.
2. **Kufa** liñolo la bupaki bwa kuñolwa kumukupi. Liñolo la bupaki bwa kuñoliswa le, li tameha kubonahala sina Pampili ya 2 mwamilaonyana.
3. Kubuluka **pampili ya bubeli ye swana ni ya pili (kopi)** ya mañolo kamukana a kuiñolisa.

Kalulo ya 26: Butelele bo bungiwa ki swanelo ya mubu wa sizo

Ki butelele bwa nako ye kuma kai ye ngiwa ki kufiwa kwa swanelo ya mubu wa sizo?

1. Swanelo ya mubu wa sizo i nga **nako ya kamita ya bupilo bwa mutu**. I fita kwamafelelezo nako feela ya shwa mutu.
2. Mutu ya sweli liswanelo, nihakulicwalo, u kona kuitekula kukutisa liswanelo pili a si ka timela kale. Lu bulela kuli mutu u kona **kutokolomoha** swanelo.

Ki sika mañi se siezahala haiba mutu ya na filwe swanelo wa timela?

1. Onafoo feela swanelo i kutela kuMulena kapa Kuta ya Sizo kuli i **kutele kufiwa hape** kapa **kuabelwa hape**.

2. Mulena kapa Kuta ya Sizo i tameha kufa swanelo:

- **Ku ya na nyalananga ni nyandi ya sa pila.** Ya na nyalananga ni nyandi ya sa pila u tameha kufa tumelelo ya kufiwa kwa swanelo kuyena; kapa
- **Kumwan'a** ya timezi haiba kuli ne ku sina ya na nyalananga ni yena kapa haiba ya na nyalananga ni yena u hanile kuamuhela swanelo ya filwe. *

Ki sika mañi se siezahala haiba swanelo i fiwa ku ya na nyalananga ni nyandi ya sa pila, i li ya nyala hape mi kasamulaho wa timela?

1. Swanelo i kutela kuMulena kapa Kuta ya Sizo kuli i kutele kufiwa hape i kona kuba:

- **Ya na nyalananga ni nyandi ya sa pila** i li wa linyalo la bubeli kapa le litatama, kono i ta ba feela haiba ya na nyalananga ni nyandi a itumelela kufiwa swanelo; kapa
- Haiba kuli ha kuna ya na nyalananga ni nyandi ya sa pila, kapa haiba ya na nyalananga ni nyandi u hana kufiwa swanelo, i kona kuba **mwan'a** linyalo la pili kapa la bubeli. Ni mwataba ye hape, Mulena kapa Kuta ya Sizo i na ni kusinganyeka kuli ki ufi mwanana ya swanelo kufiwa swanelo kakuya kamulao wa sizo. (Mu bone pokisi ya MAMELA ya likepe le lifelile.)

*MAMELA

Mulao u talusa kuli swanelo i swanelo kufiwa kumwan'a ya timezi kakuya ka mwa ta bonela Mulena kapa Kuta ya Sizo kuli ki ya swanelo kufiwa kakuya kamulao wa sizo. Kakalezo ye cwalo i kona kusebeza kuketulula bana ba nyandi ba basizana ni bana ba bashimani ba basa fokola, sina buñata bwa mikwa ya milao ya sizo i latelela hahulu kuyola feela kwa mweli ndat'ahe bana ha shwile. Kulatelela hahulu milao ya sizo mwamayemo a swana sina a ha kuna kususueza kulikanelela kwa muuna ni musali, mi ha kuna kumbweshafaza mayemo a basizana mwahal'a macaba a sizo ni mwamabasi. Kakalezo ye cwalo i kona cwalo kuketululula banana ba bapepilwe kwande a linyalo.

Ki sika mañi se siezahala haiba kuli ya na nyalananga ni nyandi i li ya sa pila wa linyalo la bubeli kapa le litatama i li ya na filwe swanelo ya mubu wa sizo sina mo shashululezwi fahalimu, ni yena wa shwa?

1. swanelo i **kutela** kuMulena kapa Kuta ya Sizo i li ye ta singanyeka ya ta fiwa swaneli. Pili swanelo i si ka fiwa kale, Mulena kapa Kuta ya Sizo i tameha **kubuisana** ni limembala za lubasi kapa mabasi a amiwa ki taba yeo, kakuya kamulao wa sizo.

2. Batu ba batatama ba swanelo kuhupulwa:

- Ya na nyalananga ni nyandi i li ya sa pila i li ya na filwe swanelo kamutomo wa kuli na nyalwanga ku ya kalile kufumana swanelo.
- Mwana ufi ni ufi wa manyalo a bulezwi fahalimu.
- Mutu ufi ni ufi yo muñwi.

Tokomela:

Mwanana wa kuañula u ngiwa kuli ki mwana bakeñisa kufiwa kwa swanelo ya mubu wa sizo kakuya kakalulo ye. Taba ye i talusa kuli mwanana wa kuañula u kona wa lumelelwa kufiwa swanelo ya mubu wa sizo mwataba ya kuli ya kalile kunga swanelo wa timela.

Ki sika mañi se siezahala haiba kuli ha kuna ya na nyalananga ni nyandi i li ya sa pila kapa ha kuna banana ko i swanelo kufiwa swanelo, kapa ya na nyalananga ni nyandi i li ya sa pila ni banana ba itatula kuamuhela swanelo ya mubu wa sizo?

Swanelo ya mubu wa sizo i **taha fapil'a** Mulena kapa Kuta ya Sizo kuli ba i fe kumutu ufi ni ufi.

Kamutala:

Swanelo ya mubu wa sizo ne i filwe kuHendriki, ya nyalani ni Liesbet. Hendriki wa shwa. Ku ezahala sika mañi kwaswanelo?

Swanelo i kutela kuMulena kapa Kuta ya Sizo ya sicaba se ne ba pila kusona kuli i kutelwa kufiwa hape. Mulena kapa Kuta ya Sizo i fa Liesbet swanelo. U kona kuamuhela mpo yeo, mi ha ku ezahalile cwalo swanelo ya mubu wa sizo i tameha kuñolelwya mwalibizo la hae. Haiba a hana mpo ye cwalo, Mulena kapa Kuta ya Sizo i ta talimisia haiba bao ne ba nyalani ne ba na ni bana, mi kakuya kamulao wa sizo ba ta singanyeka kuli ki ufi mwanana ya ta fiwa swanelo.

Ha lu buleleñi kuli Liesbet u amuhela mpo ya swanelo ya mubu. Kasamulaho wa lilimonyana, u nyalana ni Moses. Ku ta ezahala sika mañi ha timela?

Swanelo i kuta kuMulena kapa Kuta ya Sizo kuli i yo fiwa sincá hape. Swanelo i ta fiwa kuMoses. Haiba a hana, swanelo i ta fiwa kumwanana i li yo u kona kuba wa linyalo la pili kapa la bubeli, i li yo, kakuya kaMulena kapa Kuta ya Sizo, u na ni tukelo ya kufiwa swanelo kakuya kamulao wa sizo.

Ku ta ezahala sika mañi haiba Moses a amuhela swanelo, mi u nyala Sophie ni kutimela?

Swanelo i kuta kuMulena kapa Kuta ya Sizo i li ye tameha kusinganyeka kuli i ta fa mañi swanelo. Pili i si ka fa kale swanelo, Mulena kapa Kuta ya Sizo i na ni kubuisana ni limembala za lubasi kapa mabasi a amiwa ki taba ye, kakuya kamulao wa sizo. Batu ba batatama ba na ni kuhupulwa ku za kufiwa kwa swanelo:

1. *Musal'a Moses ya pila, Sophie, kakuli na nyezwi kuMoses kanako ya na sweli swanelo.*
2. *Mwanana ufi ni ufi wa linyalo lifi ni lifi la manyalo a malalu a bulezwi fahalimu (linyalo la Liesbet kuHendriki, linyalo la hae kuMoses kapa linyalo la Moses kuSophie).*
3. *Mutu ufi ni ufi yo muñwi.*

Kalulo ya 27: Kufeliswa kwa swanelo ya mubu wa sizo

Mulao wo u fa kuli Mulena kapa Kuta ya Sizo ba kone kufelisa swanelo ya mubu wa sizo - mane nihiba swanelo ye ne li teñi pili Mulao wo u si ka kala kale kusebeza.

Ki mayemo afi a kona kutisa kuli Mulena kapa Kuta ya Sizo ba kone kufelisa swanelo ya mubu wa sizo?

Mulena kapa Kuta ya Sizo ba kona kufelisa swanelo ya mubu wa sizo kakuya kamayemo a tatama:

1. Haiba kuli ya sweli swanelo u **palelwá** kulatelela kanzila ye bonahala kakalezo ifi ni ifi ya filwe kapa za sa swaneli kueza ze zamaelela moho ni swanelo kakuya kamulao wo. Kamutala, haiba kuli ki swanelo ya kalulo ya maino, ya na ni swanelo ha swaneli kusebelisa mubu kuyaha ni kukala kuzamaisa hotela.
2. Haiba kuli swanelo i **sebeliswa kanzila ye sa lumelelwí** kakuya kamulao wa sizo, lu ka li, ha i sebelisiwi kwa kulima kapa kuina.
3. Haiba kuli ku na ni **mabaka a mañwi a talusizwe** a tisa kuli swanelo i kone kufeliswa.



Ki silelezo mañi ya na ni yona ya sweli swanelo ya mubu wa sizo kulwanisana ni kufeliswa kwa swanelo ya hae?

Kufeliswa kwa swanelo ya mubu wa sizo ku kutameha kuezwa kakuya kamulao wa sizo.

Kufeliswa kwa swanelo ya mubu wa sizo ha kuna maata a mulao haisihaiba ku tiisezwa ki Katengo ka Mubu wa Sizo.

Mulaonyana wa 6 u sa zwelapili k u k o l o k i s a mabaka a mañwi a kukona kufelisa swanelo ya mubu wa sizo:

1. Haiba kuli swanelo ne i fumaní kabupumi.

Njimo ya lipuli mwamusindi wa Omatako. Siswaniso si ngilwe ki ba WIMSA.

2. Haiba kuli ne i si ka fumanwa kakuya kaMulao.
3. Haiba kuli mubu ha u si ka sebeliswa mwahal'a lilimo ze talu.
4. Haiba kuli swanelo kanako ye ñwi ne i kile ya fiwa kumuto yo muñwi, mi kufiwa kwa swanelo ye cwalo ne ku si ka feliswa kakuya kalikakalezo za Mulao.

Ki sika mañi se siezahala haiba Mulena kapa Kuta ya Sizo ha se i felisize swanelo ya mubu wa sizo?

1. Mulena kapa Kuta ya Sizo i tameha **kuzibisa** Katengo ka Mubu wa Sizo kapili-pili kuamana ni kufeliswa ko kucwalo, kakumufa litaba ze tokwahala.
2. Haiba kuli Katengo ka itumelela kuli kufeliswa ku ezizwe kaswanelo, ka tameha kutiiseza kufeliswa ko ku ezizwe.
3. Katengo ka tameha kubona kuli litaba ze amana ni kufeliswa za **ñolwa** mwabuka ya mukoloko wa mabizo.

Mu talime Mulaonyana wa 6 kuli mu fumane litaba ze ñwi kabutungi kuamana ni kufeliswa kwa liswanelo za mubu wa sizo.

Kalulo ya 28: Kulumelelwa kwa liswanelo za mubu wa sizo ze li teñi

Mulao ha u ami feela liswanelo za mubu wa sizo ze ta fiwa kanako yo ta kala kusebeza mulao. U sa ama cwalo */liswanelo za mubu wa sizo ze li teñi kale* i li liswanelo ze ne li teñi kale Mulao wo ha u kala kusebeza.

Batu ba basweli liswanelo za nako ya cwale za kuina kapa kusebelisa mubu wa sizo ba ta zwelapili kuba ni liswanelo za bona, haisihaiba:

1. Bupaki bwa mutu bwa kuli u na ni swanelo ya kuina famubu wa inzi kuona bu **haniwa** kanako ya kupa swanelo ya kulumelelwa ki ba Katengo ka Mubu wa Sizo.
2. Mubu u kutela kwaMubuso kakuli ya sweli swanelo kasibili **u palezwi kukupa kanako** kuli a lumelelwe ni kuñoliswa swanelo ya mubu.



Liswanelo kaufela za kusebelisa mubu, ze cwale ka liswanelo za mafulisezo, li na ni kuñoliswa kakuya kaMulao. Siswaniso si swanisizwe ki ba NNFU.

Mutu u ta eza cwañi kuli liswanelo za mubu wa sizo ze li teñi kanako ya cwale li lumelelwe kakuya kaMulao?

1. Mutu u na ni **kukupa** kwa Katengo ka Mubu wa Sizo ka kabona za sibaka mo ku fumaneha mubu i li kuli a **lumelelwe ni kuñoliswa** kwa swanelo kakuya kaMulao wa 1. Kupo ye i swanela kuba faPampili ya 3, i li ye beilwe mwamilaonyana.
2. MwaTemuso ya Mubuso ya 35 ni 36 ya silimo sa 2003, Likwambuyu u tumusize lizazi leo batu ba basweli liswanelo za mubu wa sizo ba swanela kukala kukupa kulumelelwa ni kuñoliswa kwa liswanelo za bona ze li teñi kale i li lizazi la 1 Lyatamanyi 2003. (Bakeñisa ze lu eza, ha lu bizeñi lizazi kapa deti yeo kuba “Lizazi la kukala kufitisa likupo”.)
3. Kakuya kakalulo ya 37, Katengo ka kona kufa taba kwakatengonyana ka patisiso kuli ka batisise taba pili Katengo ka si ka fa kale katulo ya mafelelezo.

Tokomela:

Ba basweli swanelo ya kuluwa mubu wa sizo ba tameha kufitisa kupo i li kuli ba lumelelwe ni kuñoliswa liswanelo za bona za nubu wa sizo ze ba na ni zona nako ya cwale mwahal'a lilimo ze **talu** kukala ka la 1 Lyatamanyi 2003. Likwambuyu u kona kuekeza nako ye mwazibiso ya sicaba.

Haiba kuli mutu u bata kufitisa kupo ya kulumelelwa kubuluka lukwakwa lo ne lu liteñi kanako ya kukala kusebeza kwa Mulao, u tameha kueza sika mañi?

(Tokomela kuli kakuya kaMulao, kuyandulula lukwakwa lo lunca ni kubuluka lo ne lu liteñi li tameha kulumelelwa se siñwi ka se siñwi kakuya kaMulao.)

1. U **fitise kupo** kwaKatengo ka Mubu wa Sizo ka ka mwasibaka mo ku fumaneha mubu mo ku yanduluzwi lukwakwa kuli mu lumelelwe kusiya lukwakwa kakusebelisa Pampili ya 3. (Mu talime milaonyana)
2. Likwambuyu u tumusize 1 Lyatamanyi kuba lona lizazi (deti) ye ba ta kala kufitisa likupo za bona batu ba babata kulumelelwa kusialisa makwakwa a bona. (Kuamana ni luna, ha lu bizeñi lizazi (deti) ye kuba yona deti ya kukala kufitisa likupo za kuyandulula makwakwa.) Mu bone Temuso ya Mubuso ya 36 ya 2003 kuamana ni taba ye.
3. Kakuya kakalulo ya 37, Katengo ka kona kuisa taba kwakatengonyana ka patisiso kuli ka batisise taba pili Katengo ka si ka fitisa kale katulo ya mafelelezo.

Tokomela:

Batu ba bata kufitisa kupo ya kusialisa makwakwa ba tameha kueza cwalo mwahal'a lilimo ze **talu** kukala 1 Lyatamanyi 2003. Likwambuyu u kona kuekeza nako ye mwazibiso ya sicaba.

Ki litaba mañi ze swanela kufiwa kanako ya kufitisa kupo ya kulumelelwa ni kuñoliswa kwa swanelo ya mubu wa sizo ye li teñi nako ya cwale ni kulumelelwa kusialisa lukwakwa lo lu li teñi nako ya cwalo?

1. **Pampili kaufela ya bupaki** bo buyemela kupo. Kamutala, limembala za sicaba li kona kuñola liñolo le litalusa kuli mukupi sa pilile fakalulo ya mubu yeo lilimo ze ñata.
2. **Liñolo le lizwa kuMulena kapa Kuta ya Sizo** le libeya hande litaba ze tokwahala kakuya kamaonyana ye sa swanela kutahiswa ki Likwambuyu.
3. Bupaki bufi ni bufi bo buñozwi kapa bupaki bo ba kona kufumana ba Katengo.

Ki sika mañi se sikona kuezahala haiba mutu u fitisa kupo ya kulumelela ni kuñoliswa kwa swanelo ya mubu wa sizo o no li teñi kale kasamulaho lizazi kapa deti ya nako ye ne filwe?

*Mu bone Mulaonyana wa
7 kuli mu fumane litaba
kabutungi kuamana ni ze
latelelwa ha ku fitiswa kupo*

1. Haiba kuli mutu u **bonisa libaka le liutwahala** kuli kiñi kupo ya hae ha tile kakulyeha, Likwambuyu u kona kulumelela kupo.
2. Haiba libaka le liutwahala ha li konahali kufiwa, mutu ta ngiwa kuli u **tokolomohile** swanelo ya hae ya mubu wa sizo.
3. Ha ku ezahala taba ye cwalo, mubu u ta **kutela** kwaMubuso hape mi u konwa kufiwa hape kakuya kaMulao wo.

Ki maata mañi a ka sweli Katengo ka Mubu wa Sizo kuamana ni likupo za kulumelela ni kuñoliswa kwa liswanelo za mubu wa sizo ze li teñi kanako ya cwale?

1. Katengo ka kona **kubatisisa** taba mi ka kona **kubuza-buza** batu ba bañwi kuli ba fumane buniti bwa taba, bo bucwale ka:
 - Swanelo ne i fumanwi lili ni kuli ki kamukwa o cwañi.
 - Kana ki kuli batu ba bañi ba paka kuba ni liswanelo fahalimu a mubu o swana.
 - Kana ki kuli butuna bwa mubu bu lumelelana ni butuna bo bufeleleza bo butomilwe ki Likwambuyu.
 - Miseto ya mubu.
2. Haiba kuli ka **ikolwisia** kaza bupaki swanelo ya mubu wa sizo o li teñi, Katengo ka tameha:
 - **Kulumelela** mukupi swanelo ya mubu wo.
 - Kuikolwisia kuli lika kaufela za swanelo li **ñolwa** mwabuka mukoloko wa mabizo kakuya kaMulaonyana wa 8.
 - **Kufa** mukupi liñolo la bupaki bwa kuñoliswa (Pampili ya 4 mwamulaonyana.)
3. Haiba kuli kuna ni bupaki bo bulwanisana kuamana mubu u li muñwi kapa haiba Katengo kakuya kamo ka bonela ka ñoñoleha kaza buniti bwa bupaki bwa file mukupi, Katengo ka tameha kuswala mukopano wa kufumana buniti bwa taba. Kasamulaho wa mukopano wa kufumana buniti bwa taba Katengo ka kona:
 - **Kutiiseza** bupaki.
 - **Kutiiseza** bupaki kakuya **kashutano ya ze shinganyekilwe** ki Katengo, ze cwale ka butuna ni miseto ya bupaki.
 - Kufa swanelo ya **sibaka sa mubu u sili** haiba bupaki bwa mukupi bu icocomeza mwasibaka sa mafulisezo a makopanelo.
 - **Kuhana** bupaki.
 - **Kukutiseza bupaki hape** kuMulena kapa Kuta ya Sizo kuli i yo hupula hape kapa mukupi u swanelo kufumana swanelo ya mubu wa sizo, i kona kuamana ni mubu o bulezwi mwakupo kapa kalulo i sili ya mubu. Mulena kapa Kuta ya Sizo i tameha kunga taba mane inge ki kupo ye nca ye tokwa kufiwa swanelo ya mubu wa sizo.
 - Mulaonyana wa 9 u talusa musebelezo o tameha kulatelelwa kanako ya mukopano a kufumana buniti bwa taba bakeñisa bupaki bo bulwanisana kuamana ni liswanelo za mubu wa sizo ze li teñi kale.



*Kakuya kaMulao libaka za makopanelo, ze cwale ka liswanelo za mafulisezo,
li na ni kuñoliswa. Siswaniso si ngilwe ki ba NNFU.*

Ki sika mañi se siezahala haiba mutu ya sweli swanelo ya mubu wa sizo a timela?

Kuna ni mifuta ye mibeli ya tatululo.

1. Ya sweli swanelo wa timela mwahal'a sibaka sa nako yeo, kono inge a si ka kupa kale kulumelelwa swanelo. Mulao u fa ya na nyalananga ni nyandi ya pila swanelo ya kufitisa kupo mane inge ya na nyalananga ni nyandi ya pila u na ni swanelo ya kueza cwalo (mane inge ya na nyalananga ni nyandi ya pila ne li yena ya sweli swanelo). Haiba kuli ha kuna ya na nyalananga ni nyandi ya pila, Katengo ka kona kulumelela mwan'a nyandi kufitisa kupo ya swanelo ya kulumelelwa, kasamulaho a kubuisana ni Mulena kapa Kuta ya Sizo.
2. Ya sweli swanelo kanako ya cwale u kupa kulumelelwa swanelo ya mubu wa sizo *mwahal'a* nako ye filwe ki Likwambuyu, wa timela pili taba i si ka talimwa kale. Kupo i swanela kungiwa kuli ne i kile ya fitiswa ki ya na nyalanga ni nyandi ya pila kapa haiba ha kuna ya na nyalanga ni nyandi ya sa pila, mwana ya lumelezwi ki Mulena kapa Kuta ya Sizo.

*Mu bone Ñambeko ya 2
kuamana ni ze swanela
kulatelelwa mutu ha fitisa
kupo kakuya kakalulo ya 28.*

Cwale makwakwa a li teñi ni kale bo?

Batu ba bana ni makwakwa a li teñi ni kale ba tameha kufitisa kupo kwa Katengo ka Mubu wa Sizo kuli ba **lumelelwe** kusialisa makwakwa. Mulaonyana wa 7 u ama litaba kabutungi kuamana ni mo ku fitisezwa kupo ya kusialisa makwakwa.)

Ki maata mañi a ka sweli Katengo ka Mubu wa Sizo kuamana ni makwakwa?

1. Katengo ka **kona kubuisana** ni Mulena kapa Kuta ya Sizo kuamana ni taba ya lukwakwa haiba Katengo ka fumana kuli ki nto ye swanelo kueza cwalo.
2. Katengo ka tameha **kufa** mukupi maata a kusialisa lukwakwa haiba Katengo **ka ikolwisize** kuli:
 - Lukwakwa ne lu yahilwe kakuya kamulao wa sizo kapa mayemo a mañwi cwalo a mulao.
 - Lukwakwa ha lu na kuba ni muisilingo wa kufilikanya kapa kuhanisa sebeliso ni kuikola kwa limembala ze ñwi za sicaba mafulisezo a makopanelo, ni kuli
 - Kuna ni mabaka a utwahala a tisa kuli mukupi a lumelelwe kusialisa lukwakwa.
3. Katengo ka **kona kutahisa likakalezo** ze ñwi kanako ye ka lumelela kusiliswa kwa lukwakwa famubu.

Kalulo ya 29: Liswanelo za Kufulisa

Mulao u na ni likakalezo kuamana za liswanelo za kufulisa ni sebeliso ya sibaka sa mafulisezo a makopanelo.

Sibaka sa mafulisezo a makopanelo a sicaba sa sizo si bile cwalo kuli bayahi kamukana ba balumelezwi kamulao ba kone kufuliseza teñi limunanan za bona. Swanelo ye ki ya muyahi ufi ni ufi wa sicaba mi ki swanelo ye sa tahi ni za kuhanewa kapa kufiwa sikonkwani.

Liswanelo za kufulisa mwasibaka sa mafulisezo a makopanelo si kona **kuba ni sikonkwani** kapa mane **kuamuhiwa** kakuya kamikwa ye miñwi.

Ki mwatas'a mikwa ifi ye kona kutisa kuli liswanelo za kufulisa li be ni sikonkwani?

Swanelo ya kusebelisa sibaka sa mafulisezo a makopanelo i kona kuba ni sikonkwani:

1. **Kalikakalezo** ze konwa kutahisa ki Mulena kapa Kuta ya Sizo, kungelela likakalezo ze amana ni:
 - mufuta ni palo ya limunanan ze kona kufula fasibaka sa mafulisezo a makopanelo. Kakuya kaMulaonyana wa 10, bayahi ba balumelezwi ha ba swaneli kuba ni limunanan ze tuna ze fitelela 300 kapa limunanan ze nyinyani ze fitelela 1 800 i li ze fula kanako i li ñwi mwasibaka sa mafulisezo sa makopanelo.
 - sibaka kapa libaka za mafulisezo a makopanelo mo li konwa kufulisezwa limunanan , hamohocwalo ni kucincwa-cinwa kwa mafulisezo kuya mwalibaka ze shutana-shutana.
2. Swanelo ya Mulena, Kuta ya Sizo kapa Katengo ka Mubu wa Sizo kusebelisa kalulo ifi ni ifi ya mafulisezo a makopanelo i li **kufa swanelo** kakuya kaMulao wo.
3. Mulaonyana wa 10 u hanisa bayahi ba sicaba ba balumelezwi kamulao i li ba baluile kapa kukalima mubu wa njimo kuli ba si ke ba fuliseza limunanan za bona mwamafulisezo a makopanelo.
4. Swanelo ya Mueteleli wa Naha ya **kuamuha kapa kukutisa ni kubeela kwatuko** kalulo ya mafulisezo a makopanelo kuli i te i sebeliswe **kakuya katato ya sicaba**.

Ki mwatas'a mikwa ifi ye kona kutisa kuli Mulena kapa Kuta ya Sizo i kone kuamuha swanelo ya muyahi ya kufulisa?

Mulena kapa Kuta ya Sizo i kona kuamuha muyahi liswanelo za kufulisa haiba:

1. U **palelwa kulatelela** likakalezo ze tahisizwe kuamana ni sebeliso ya mafulisezo a makopanelo, kamutala haiba muyahi u na ni palo ya likomu ze fula mwamafulisezo a makopanelo ze fitelela palo ye lumelezwi.
2. U na ni swanelo ya **mubu o muñwi**, ha kuna taba kapa ki wa sizo kapa cwañi, i li wa butuna bo buswana kapa kufitelela butuna bo bulumelezwi ki Likwambuyu kakuya kakalulo ya 23. Mulena kapa Kuta ya Sizo i tameha kuikolwisia kuli mubu o muñwi u na ni mafulisezo a likana limunanan za mutu.
3. U eza ye ñwi ya **likezo ze hanisizwe** ze tatama, haisahaiba Mulena kapa Kuta ya Sizo ba file sibaka kakuñola mi sibaka se sicwalo ne si tiiselizwe ki Katengo ka Mubu wa Sizo:
 - Kuyaha kapa kuikungela **muyaho kapa sisabeliso** se si mwasibaka sa mafulisezo a makopanelo.
 - **Kulima** kalulo ifi ni ifi ya mafulisezo a makopanelo.
 - **Kupilà** kapa **kuina** fakalulo ifi ni ifi ya sibaka sa mafulisezo a makopanelo.
 - **Kuhanisa kufita kwalibaka za manwelo** ze fumaneha mwamafulisezo, kapa kanzila ye ñwi kutibela kapa kulika kutibela mutu ufi ni ufi kuka mezi, kapa kunwisa limunanan falibaka za manwelo a mafulisezo kapa kulisyasinya.
 - Kueza misebezi ifi ni ifi fasibaka sa mafulisezo, kwande a ze amani ni kufulisezwa kwa limunanan kakuya kamulao, i li misebezi ye ta **hanisa bayahi** ba sicaba sa sizo se sibulelwia kuikola liswanelo za bona za mafulisezo.

Tokomela:

Kutula i li ñwi ya likezo ze ki mulatu kapa mafosisa a bukebenga, i li a kona kufelwa mutu tifo ya N\$4 000-00 kapa kupika tolongo ya lilimo ze sa fiteleli silimo si li siñwi.

Kana ki kuli mutu yo isi muyahi wa sicaba sa sizo u kona kufiwa swanelo ya kufulisa?

Eeni. Bao isi bayahi ba tameha kufitisa **kupo** ya swanelo ya kufulisa KuMulena kapa Kuta ya Sizo. Ha se ba filwe, swanelo ya kufulisa i ta ya kalikakalezo ze tahisizwe ki Mulena kapa Kuta ya Sizo.

Mulena kapa Kuta ya Sizo i kona **kukutisa kapa kuamuha** swanelo ye nako ifi ni ifi haiba taba ye cwalo i ya katato ya bayahi ba sibaka, kakuli kuna ni linanga kapa libaka lifi ni lifi le liut wahala.

Kalulo ya 2 - Swanelo ya kulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela

Kalulo ya 30: Maata a kufa swanelo ya kulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela

Katengo ka Mubu wa Sizo ki ka kana ni maata a kufa kalulo ya mubu wa sizo swanelo ya kulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela, kono swanelo ya kulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela i konwa feela kufiwa haiba Kuta ya Sizo mo si fumaneha sicaba sa sizo seo i fa **tumelelo** ya swanelo ya kulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela.

Ki sika mañi se siezahala haiba Kuta ya Sizo i hana kufa tumelelo ya swanelo ya kulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela?

Haiba kuli Katengo ka Mubu wa Sizo ka lumela kuli tumelelo ne i swanela kuli kambe i filwe, ka kona kulumela taba **kumukaipi/muatuli** kuli a kone kufa katulo ya mafelelezo. Mukaipi/muatuli u beiwa fasitulu kuli a utwe kusalumelelana ko kuli mwahal'a Katengo ka Mubu wa Sizo ni Kuta ya Sizo i li kusinganyeka kuli ki lifi lineku le linepile kapa kueza hande. Haiba kuli mukaipi/muatuli u fumana kuli Kuta ya Sizo i fitelelize mwa kuhana kwa yona kufa tumelelo, mukaipi/muatuli u na ni maata a tumelelo ye cwalo mwasibaka sa Kuta ya Sizo. (Mu bone Mulaonyana wa 29, i li wo tokwa kuli Pampili ya 16 i sebeliswe kulumela taba kumukaipi/muatuli.)

Mukaipi/muatuli u kenywa cwañi fasitulu?

1. Likwambuyu ki ya kenya mukaipi/muatuli ya amuhezwi ki sibeli sa Katengo ni Kuta ya Sizo kuli a teeletee ku za kusalumelelana. Mukaipi/muatuli u ta fa katulo ya kufumana ya lukisize mwahal'a maneku a mabeli.
2. Ha se ba bulelezwi kaza libizo ni mayemo a tuto a mukaipi/muatuli ya lumwa-lumwa, Katengo kapa Kuta ya Sizo ba na ni mazazi a 30 a kuzibisa Likwambuyu kaza katulo ya bona. Haiba ba palelwa kueza cwalo, kapa haiba ha ba amuheli muhupulo habeli, Likwambuyu u kona kubeela kwatuko tokwahalo ya kulumelawa ki sibeli sa maneku. Haiba taba ye i ezahala, Likwambuyu u kona kubeya mukaipi/muatuli ku sina kufumana tumelelo ye tokwahala kuzwelela kwa Katengo kapa Kuta ya Sizo.

Liswanelo za kulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela kuamana ni za kulima/njimo

Ku bonahala kuli liswanelo za kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela i li zeo kamita li amanga buino bo buwelanga kwande a ze felwanga mubu wa sizo, ze cwale kakufa liswanelo za kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela. Kataluswa kwa ku ta ngelela lika ze cwale ka kufa PTO (kulumelawa kuina fasibaka) sa matibelelo a za bupoti kapa kufa PTO (kulumelawa kuina fasibaka) kapa musebezi wa makopanelo wa mushwati.

Mulao u bonisa shutano mwahal'a liswanelo za kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela ni kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela kuamana ni za njimo. Swanelo ya kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela kuamana ni za njimo li kona feela kuamana ni mubu o fumaneha **mwasibaka se siketilwe**. Sibaka se siketilwe ki sibaka si li siñwi feela se sibulezwi ki Likwambuyu mwa Pampili ya Mubuso i li mo kuyona Katengo ka Mubu wa Sizo ka kona kufa swanelo ya kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela kuamana ni za njimo. Mubu wo u ketilwe kasamulaho wa kubuisana ni Kuta ya Sizo ni Katengo ka Mubu wa Sizo ka kaamiwa ki taba ye.

*Ki sika mañi se siezahala haiba
Kuta ya Sizo i hana kufa tumelelo
ya swanelo ya kulumelawa
kamulao kufitela tumelelano ye
cwalo i fela?*

*Haiba kuli Katengo ka Mubu wa
Sizo ka lumela kuli tumelelo ne i
swanela kuli kambe i kafilwe, ka
kona kulumela taba kumukaipi/
muatuli kuli a kone kufa katulo ya
mafelelezo. Haiba kuli mukaipi/
muatuli u fumana kuli Kuta ya Sizo
i fitelelize mwa kuhana kwa yona
kufa tumelelo, mukaipi/muatuli u
na ni maata a tumelelo ye cwalo
mwasibaka sa Kuta ya Sizo.*

Kono Mulao hape u sa kona kufa nzila ye ñwi kusiya mulao kakubulela kuli liswanelo za kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela kuamana ni za njimo i kona kufiwa feela kuamana ni mubu o fumaneha mwilibaka ze ketilwe. Haiba mutu u tokwa kufiwa swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela kuamana ni za njimo mwamubu wo kaufela ona kapa kalulo ya ona i kwande a sibaka se siketezwi kuba sa za njimo, mutu ya cwalo u kona kufitisa kupo kuLikwambuyu kuli a lumelelwe fa Pampili ya 6 (mu bone Mulaonyana wa 12). Kasamulaho a kubuisana ni Kuta ya Sizo ni Katengo ka Mubu wa Sizo ka kaamiwa ki taba ye, Likwambuyu u kona kulumelela mukupi, kono i kona kuba feela kasamulaho wa Likwambuyu sa ikolwisisize kuli:

- kufiwa kwa swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela ha i na kuba ni muisilingo ni o mukana kapa kukusufaza sebeliso ya mafulisezo a ba ikola limembala za sicaba sa sizo; mi
- haiba kuna ni kezahalo ya taba ye ñwi, kuna ni mabaka sakata a li teñi a kufa kemelo kapa kufiwa kwa swanelo.

Kalulo ya 31: Kupo ya kufiwa swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela

U kona kukupa cwañi swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela mwamubu wa sizo?

1. Kupo i tameha kufitiswa kwaKatengo Ka Mubu wa Sizo mwasibaka mo u fumaneha mubu.
2. Kupo i swanela kufitiswa faPampili ya 5. (Mu bone Mulao 11 kuli mu fumane litaba kabutungi.)
3. Swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela ha koni kufiwa famubu o no so fezwi kale yo muñwi swanelo ya mubu wa sizo. Nihakulicwalo, ya sweli swanelo ya mubu wa sizo u kona kulumela kutokolomoha swanelo ya hae ya mubu kakuya ka:
 - kulifiwa kwa **tifo ya sinyehelo ye lumelelanwi kayona**, ni
 - litumelelano ze swanela kuli yena a fiwe **buino** famubu u sili.
4. Katengo ka Mubu wa Sizo ka kona kufa swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela kakuya kamo ka bonela, kubona feela Kuta ya Sizo i fa tumelelo ye cwalo. Nihakulicwalo, kakuya kamayemo a tatama Likwambuyu u na ni kufa tumelelo ye ñozwi **pili** Katengo ka si ka fa kale swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela:
 - Haiba mubu u fiteleta butuna bo **bufitelela** bo butalusizwe kuamana ni musebezi wa sibaka se sicwalo. Butuna bo bufitelezi bo lumelezwi ki liekele ze 50, sina kamo ku taluselizwe mwaMulaonyana wa 13. Kamutala, haiba kuli swanelo ye filwe ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela i amana ni sibaka sa sicaba sa matibelelo mi sibaka ki sa butuna bo bufitelela liekele ze 50, Likwambuyu u tameha kulumelela kupo kakuñola pili swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela i si ka fiwa kale.
 - Haiba kuli mukupi u na ni swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela kakuya kaMulao wo kuamana ni siemba se siñwi sa mubu.
 - Haiba mukupi u na ni swanelo ye li teñi fahalimu a mubu wa sizo i li ye si ka fumanwa kakuya kamulao wa sizo, kamutala PTO (kulumelelwa kuina fasibaka), haisihaiba kulumelwa kwa swanelo kuhanwelwa kakuya kakalulo ya 35. (Mu bone ngambolo mwatas'a kalulo ya 35.)

Mu bone Ñambeko ya 3 kuamana ni ze swanela kulatelelwa mutu ha fitisa kupo.

Kukoma milibo ya milelo ya kamaiso ya sibaka sa pabalelo

Sina ha i li kalulo ya milelo ya kamaiso, sibaka sa silelezo si zamaisa sibaka sa sicaba sa matibelelo fatuko ni sibuba sa pono ye nde. Kufa swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela kumuto yo muñwi kuamana ni sibaka mo ku fumaneha sibuba ki nto ye supeza fo kusweu kuli ki kukoma milibo ya milelo ya kamaiso, kakuli sicaba ha si sa tola si ikola buswa sibaka sa matibelelo. Mwataba ye cwalo, Katengo ka Mubu wa Sizo ha ka koni kufa kupo ya swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela.

Ki sika mañi se siezahala haiba swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela i amana ni mubu o u bupa kalulo ya sibaka sa silelezo?

Fataba ye cwalo, Katengo ka Mubu wa Sizo ka tameha kukuteka milelo ifi ni ifi ya kamaiso ni sebeliso ye ne kile ya fitwa kuyona ki katengonyana ka sibaka sa silelezo. Haiba kuli mubu o kupilwe u ta sebeliswa kanzila ye ta **koma** milibo ya milelo ya kamaiso ni sebeliso, Katengo **ha ka na kufa** kupo ye cwalo.

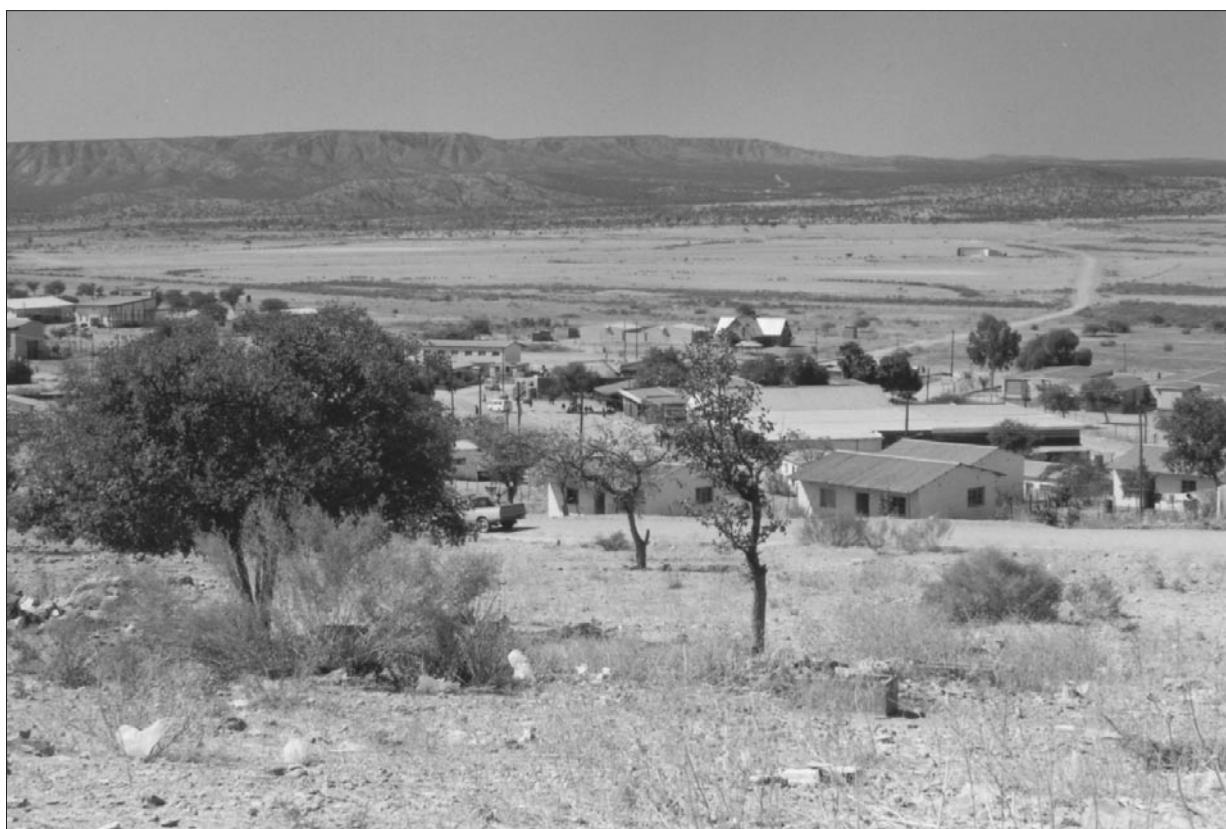
Kalulo ya 32: Likakalezo ze sebeliswa kwa swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela

Ki likakalezo mañi ze tameha kutalelezwa pili ku si ka fiwa kale swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela?

1. Kuna ni **palo ya masheleñi** ye swanelwa kulifiwa kwa Katengo ka Mubu wa Sizo bakenisa swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela ni ya zwelopili ye ezipwe famubu. Palo ya masheleñi ye kamita i bizwa kuli ki **masheleñi a lifelwa sika se sikalimilwe**. Mulaonyana wa 14 u fa mukoloko wa lika ze tameha kusinganyekwa ki Katengo ha ka talima masheleñi a swanelia kulifelwa mubu o kalimilwe o fezwi swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela.
2. Haiba kuli masheleñi ha lifiwi kaputako, Katengo ka tameha kuaba ka kaikolwisiye kuli mukupi u ba file silelezo kunitifaza kuli u ta lifa masheleñi kanako ya kuñoliswa kwa swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela.
3. Katengo ka kona kulumelela kuli masheleñi a **lifiwe kalulo kakalulo**. Ha kuba cwalo, mukupi ni Katengo ba na ni kulumelelana kaza mulelo wa kalulo ni kalulo ye swanelwa kulifiwa ni kamo tifo i ka na i lifelwanga.

*Masheleñi a ta lifiwa
a ta sebezwia cwañi
kuamana ni swanelo ya
kulumelelwa kamulao
kufitela tumelelano ye
cwalo i fela?*

*Likwambuyu u swanelia
kutalusa ka mwa ta
tomelwa ni kulifelwa
masheleñi a swanelo ya
kulumelelwa kamulao
kufitela tumelelano ye
cwalo i fela.*



Libaka za Mulonganyana wa Tolopo o mwahal'a miseto ya mubu wa sizo, ze cwale ka Opuwo, ha li weli kwakalulo ya mibu ya sizo. Siswaniso si ngilwe ki ba NNFU.

Ki sika mañi se siezahala kwamashaleñi a lifezwi liswanelo za kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela?

Masheleñi a tameha kulifiwa kakubeiwa mwasikwama, se sibupilwe kakuya kamulao, i li kamulelo wa kuzwisezapili sikiliti.

Kana ki kuli kuna ni likakalezo ze beiwa fahalimu a swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela?

Eeni. swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela i amiwa ki likakalezo ze ya kabutungi ni likakalezo feela i li ze taluswa ki Likwambuyu. Likwambuyu u file likakalezo ze latelela mwaMulaonyana wa 15:

1. Mubu ha u swaneli kusebeliswa kaza:

- Musebezi u sili kwand'a musebezi o ne u fezwi swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela. Kamutala, haiba kuli swanelo ya kulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela ne i fezwi sibaka sa matibelelo, ha si swaneli kusebeliswa kuyaha fikitale (mo ku pangwa lika)
 - Musebezi o ta Iwanisana Mulao wa Lino ze Kola, Mulao No. 6 wa 1998.
 - Musebezi o ta Iwanisana ni milao ye amana ni kuhanisa kwa kutahisa ze kola ni kulyanganisa booko. Kamutala, ya sweli swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela ha swaneli kucala kapa kulekisa matokwani famubu wa kulumelelana kakulifa masheleñi kuli mutu a sebelise feela.
2. Swanelo ye utwahala ya kulumelela kutatubwa kwa mubu ni miyaho ifi ni ifi i li kuikolwisia kuli ku latelelwa likakalezo ze filwe.
3. Ya sweli swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela ki ya na ni buikalabelo kubabalela likonkwani ze supeza miseto ya mubu wa sibaka sa ñoliselize swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela.
4. Ya sweli swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela ha swaneli, ku sina kulumelelwa, kukwala mikwakwa kapa kalulo ya mubu wa kulumelelana kakulifa masheleñi kuli mutu a sebelise feela.
5. Ya sweli swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela, yena kasibili ki ya tameha kuzamaisa misebezi ya fezwi swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela, kapa muokamelia kapa membala wa kapani kapa ye ñwi ya kapani ye mwasikwata sa makapani ki ya tameha kuzamaisa i li mo kapani kapa ye ñwi ya kapani ye mwasikwata sa kapani yeo i na ni swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela.
6. Ha kupilwe kueza cwalo ki Mulena, Kuta ya Sizo kapa Katengo, ya sweli swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela u tameha kuñolisa ku ba inshuwalesi miyaho ye li famubu wo lumelelani kakulifa masheleñi kuli mutu a sebelise feela kuamana ni za mulilo.



Haiba lukwakwa se lu yanduluzwi kale, tumelelo i na ni kufumanwa ya kuli isialiswe.

7. Ya sweli swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela ha swaneli kucinca miyaho ifi ni ifi kapa siluo seo i li sa mubuso ku sina kufumana pili sibaka sa kueza cwalo KuLikwambuyu.
8. Katengo ki ka kakona kutalusa kakutala nzila kamo mubu u tameha kutatubelwa mubu.

Kana swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela i konwa kufeliswa?

Eeni. Katengo ka kona kufelisa swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela kakuya kamabaka a shutana-shutana i li a shashuluzwi hande mwaMulaonyana wa 15. Ze ki ze:

1. Haiba swanelo ne i filwe kamafosisa.
2. Haiba swanelo ne i fumanwi kabupumi kapa kuyemela kamafosisa.
3. Haiba ya sweli swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela u palelwa:
 - kulatelela ye ñwi ya likakalezo za swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela;
 - kulifa milifelo ye mibeli ya kulifa sikoloti kalulo kakalulo kuamana ni masheleñi a lifelwa mubu o kalimilwe i li mo Katengo ne lumezi kuli tifo i na ni kulifa kalulo kakalulo; kapa
 - kulifa masheleñi a lifelwa mubu o kalimilwe mwahal'a mazazi a 30 kuzwa fo i amuhelezwi temuso ye ñozwi kuamana ni taba ye.
4. Haiba kuli mubu ha u sa sebeliswa kanzila ye ne i fezwi swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela.
5. Haiba kuli ya sweli swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela a fumanwa mulatu wa bukayama kapa bukwenuheli bwa mubuso.

Kakuya kamayemo a mañwi, Likwambuyu u kona ni yena kufelisa swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela kuamana ni za njimo i li mo mubu o no fezwi swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela u fumaneha kwande a sibaka se ne si ketilwe.

Kalulo ya 33: Kuñoliswa kwa swanelo ya kulumelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela

Ki sika mañi se siezahala kasamulaho a swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela se i filwe?

Kupo ya swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela ha se i filwe, Katengo ka tameha:

- Kuikolwisia kuli swanelo i **ñolwa** mwabuka ya mukoloko wa mabizo ye swanela, kakusebelisa libizo la mukupi kakuya kaMulaonyana wa 16.
- Kufa **liñolo la bupaki bwa kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela** kumukupi, i kona kuba kamukwa wa Kalulo ya A ya Pampili ya 7 (haiba kuli ki za lika ze ñwi kwande a za njimo ze li kwande a sibaka se siketilwe) kapa Kalulo ya 8 ya Pampili 7 (haiba ki za njimo mwalibaka ze ketilwe).
- Haiba kuli mubu o bulelwa ne se u **tatubilwe** kale kakuya kaMulao wa Tatubo ya Mubu, Mulao No. 33 wa 1993, mi butelele bwa kulumelana kakulifa masheleñi kuli mutu a sebelise mubu ki ya **lilimo ze lishumi kapa kufita**, swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela i tameha **kuñolwa** kakuya kaMulao wa Libuka za Mukoloko wa Mabizo za Buitamo bo Buñozwi Kakuya Kamulao, Mulao wa No. 47 wa 1937.

Kalulo ya 34: Butelele bo bungiwa ki swanelo ya kulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela

Butelele bo bungiwa ki swanelo ya kulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela ki bukai?

- Nako ye telele hahulu ki lilimo ze 99, kono mutu ya kupile ni kufiwa swanelo ya kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela ni Katengo ki ba batameha kulumelana kaza butelele bwa nako.
- Kulumelana kakulifa masheleñi kuli mutu a sebelise mubu kanako ye fitelela lilimo ze lishumi ha ku sebezi haisihaiba ku lumelelwa ki Likwambuyu.

Kana ki kuli swanelo ya kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela i konwa kuuncafazwa?

Eeni. Katengo ni mutu ya sweli swanelo ya kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela ba kona kulumelana kuncafaza swanelo. Kono haiba nako ye lumelelanwi kayona i fitelela lilimo ze lishumi, Likwambuyu u tameha kulumelala ncafazo.

Kalulo ya 35: Liswanelo ze li teñi za kuina famubu wa sizo

Kalulo ye i amana ni liswanelo za mubu wa sizo ze ne li teñi kanako ya kutateka kwa Mulao i li ze si ka amuhelwa kapa kulumelawa ki mulao wa sizo, kono ne li kile za fiwa kakuya kamulao wa batu ba bañwi ba bana ni maata. Mutala wa mufuta wo ki PTO (Tumelelo ya Kuina fasibaka). Mu bone Ñambeko ya 4 kaza manzila a swanelwa kulatelelwa ha ku fitiswa kupo hamohocwalo ni Mulaonyana wa 17 kuli mu fumane lika kabutungi kuamana ni za kupo.

Mulao o munca u ama cwañi liswanelo ze?

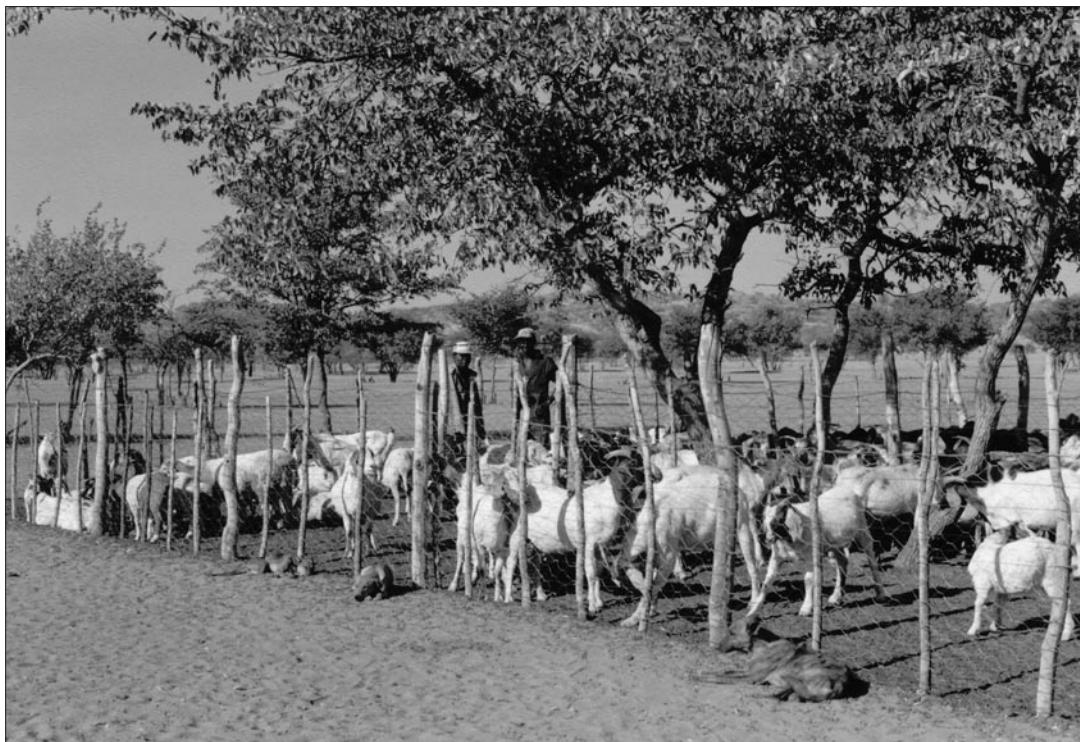
Ya sweli swanelo u kona kuzwelapili kuina famubu kakuya kamukwa ni likakalezo ze ne sebeza pili Mulao u si ka tateka kale kufitela:

- swanelo ha i lumelelwa kapa kuamuhela ni swanelo ya kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela ha i fiwa,
- bupaki bwa mutu fahalimu a mubu bu hanilwe kanako ya kufitisa kupo,
- mutu wa hana kapa kuamuhela mpo ya swanelo ya kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela, kapa
- mubu u kutela kwaMubuso.

Temuso ye zwa
kuLikwambuyu
kuya kwasicaba i
tameha kupatalazwa
mwaPampili ya
Mubuso ni kanzila
ye ñwi ya hupula
Likwambuyu kuli
ki nzila ye kona
kusebeza hande.

Ya sweli swanelo u swanela kueza cwañi kucinca swanelo ye li teñi kuamana ni Mulao wo?

Mutu ya paka kuli u na ni swanelo ye li teñi ni kale u tameha kufitisa kupo kwaKatengo ka kaswanelo ka Mubu wa Sizo kuli swanelo ya hae i lumelelwe.



Limunananu ze li mwamayemo a maswe bakeñisa lisebeliso ze li mwamayemo maswe.

Mihato ye tatama ki ye swanelwa kulatelelwa kanako ya kufitisa kupo ya swanelo ya kulumelwelwa:

1. Kupo i na ni kufiwa kakusebelisa *pampili ni mukwa o swanelu kusebeliswa* (pampili ya 8). (Mu bone Mulaonyana 17 kuli mu fumane litaba kabutungi)
2. I swanelu kufitisa kwaKatengo ka Mubu wa Sizo ka mwasibaka seo mubu o pakwa u fumaneha teñi.
3. Kupo i **tameha kuezwa ni kufitisa kanako ye tomilwe**. Likwambuyu u ta tumusa lizazi (deti) leo ba bana ni liswanelo ba tameha kufitisa likupo za bona za kuli liswanelo za bona li amuhelwe, kuzwa kalona lizazi leo ba na ni lilimo ze 3 za kufitisa likupo. Likwambuyu u kona kuisa mazazi a filwe kwapaata kakufa temuso ya sicaba kuamana ni taba ye.

Ki sika mañi sa kona kukupa mutu ya sweli kale swanelo?

Mutu ya sweli kale swanelo u kona kufitisa kupo ya:

1. **Kuamuhelwa** kwa swanelo.
2. **Kufiwa** swanelo ya kuluwa kakulumelwelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela
3. Ko kuyanduluzwi kale lukwakwa, kukupa **kulumelwelwa** kusialisa lukwakwa haiba mukupi u tabela cwalo.

Ki sika mañi se siswanela kubeiwa moho ni kupo kuli swanelo i amuhelwa kakuya kakalulo ye?

1. **Pampili ya bupaki kaufela ye ñozwi**, kamutala liñolo le lizwa kuLikwambuyu le litalusa kuli mutu yo u na ni swanelo kuina famubu i li sibaka fo kuna ni mulapo.
2. **Liñolo** mo kuna ni litaba* ze zwa kuMulena kapa Kuta ya Sizo ya sibaka mo u fumaneha mubu.
3. **Litaba kamukana kapa bupaki bo buñozwi mane kaufela ze ba tokwa** ba Katengo.

*Litaba ze swanelo kusebeliswa kiñi?

Mulao u kona kufa feelsikuka ka ze tokwahala kuli likakalezo za teñi li talelezwe kakutala. Litaba ze tokwahala kuzwelela kuMulena kapa Kuta ya Sizo za kusinganyeka kupo ya kuamuhelwa ni kuñoliswa li talusizwe mwamilaonyana. Milaonyana i tokwa litaba ze tatama:

1. *Libizo la mukupi.*
2. *Kakalezo ya butuna bwa mubu.*
3. *Mubu wa sizo o amiwa ki taba ye.*
4. *Sikiliti.*
5. *Se u ta sebeliswa mubu.*

Bumaswe bo buta ezahala bakeñisa kupalelwa kufitisa kupo ya kuamuhelwa kwa bupaki bwa swanelo ya mubu o li teñi ni kufiwa kwa swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela mwahal'a nako ye filwe?

Kuna ni lika za butokwa za bumaswe bo buta ezahala haiba mutu u palelwa kufitisa kupo mwahal'a nako ye filwe ya kuamuhelwa kwa swanelo.

1. Mutu **ha na kulumelwa kufitisa kupo** ya kuamuhelwa kwa swanelo. Bakeñisa taba ye cwalo, mutu u ta ngiwa kuli u tokolomohile bupaki bwa hae bwa na ni bona fahalimu a mubu.
2. Mubu o cwalo u ta **kutela** kwaMubuso. Ha se u kutile kwaMubuso, u ta litela kufiwa kakuya kaMulao.

Tokomela:

Mulao u lumelela mutu kufitisa kupo kuLikwambuyu ya kuekezwa kwanako ya kukupa kuamuhelwa, kono mabaka a tiile a tameha kufiwa i li a talusa kuli kiñi kupo ha i tile kakulyeha. Likwambuyu u kona kuatula kuli kekezo ye i fiwe.

Ki maata mañi a ka na ni ona Katengo ka Mubu wa Sizo kanako ye ka bona za kupo kuamana ni kalulo ye?

Katengo ka Mubu wa Sizo ka kona:

1. **Kuambolisana** ni batu.
2. **Kusinganyeka fahalimu** a pihoyakatengonyana ka patisiso kakuya kakalulo ya 37. (Mu bone kalulo ya 37.)
3. **Kubatisisa** taba kufumana buniti bwa bupaki bwa mukupi. Ze li kona kungelela litaba ze tatama:
 - Lizazi (deti) la na fumani mukupi swanelo ni nzila mwa na i fumanezi.
 - Haiba kuli kuna ni mutu yo muñwi ya na ni bupaki bwa swanelo ya mubu o bulelwa.
 - Haiba kuli butuna bwa mubu bu zamaeleta ni butuna bo buswanel seo u ta sebeliswa mubu.
 - Libaka za miseto ni likonkwani ze tomilwe famubu.
 - Haiba mubu u beilwe mwalukwakwa, ni litaba kabutungi kuamana ni za lukwakwa.

Ki sika mañi se siezahala haiba Katengo ka ikolwisia kaza bupaki bwa mukupi?

Katengo ka tamehile **kakuñola**:

1. **Kufa** swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela kuamana ni mubu.
2. Kufa **likakalezo kapa milao** kuamana ni swanelo ye kulubelwa ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela
3. Kufa **nako ye ka ngiwa** kuli mutu a amuhele mpo ye cwalo, i li nto ye tameha kusafitelela mazazi a 90 kuzwa fo ku felwa cwalo.
4. Kuzibisa mukupi kuli haiba a **hana** kuamuhela mpo ya filwe kapa u **palelwa kuiamuhela** mwahal'a nako ye filwe, swanelo ya mubu o cwalo i ta fita kwamafelelezo.

Kutuhafo mukupi u tameha kukena **mwabuitamo bo buñozwi** ni Katengo i li kakuya kamulao wa swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela kakuya kaKalulo ya A ya Pampili ya 9 (kufumana swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela) ni Kalulo ya B ya Pampili ya 9(za njimo kwande a libaka ze ketilwe.) Mu bone Mulaonyana wa 19 kuamana ni taba ye.

Ki sika mañi se siezahala haiba mutu u hana kuamuhela mpo ya filwe ya swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela kapa u palelwa kuiamuhela mwahal'a nako ya mazazi a filwe?

1. Mutu u luza bupaki bwa na ni bona fahalimu a mubu
2. Mubu o cwalo u ta kutela kwaMubuso.

Se siezahala ki sika mañi haiba kuli Katengo ha ka ikolwisisi kaza buniti bwa bupaki bwa fa mukupi, kapa haiba kuna bupaki bo buitwanisa kuamana ni bupaki bo buswana?

Katengo:

1. Ka tameha kubiza **mukopano wa kufumana buniti bwa taba** i li kulika kutatulula taba. Mulaonyana wa 18 u talusa mukwa mo u swanelo kuzamaisezwa mukopano wa kufumana buniti.
2. Ka kona kutahisa katulo ye si na silibonda. Katulo ye cwalo i kona kuba ni:
 - **Kutiiseza** bupaki.
 - **Kutiiseza** bupaki kono ku sa na ni **swanelo kunyakisiswa**, ze cwale ka butuna ni miseto ye pakiwa.
 - **Kuhana** bupaki. Katengo ha ka na buitamo bwa kuli ka na ni kuhana bupaki. Niha ka sa ikolwisisi kaza buniti bwa bupaki, Katengo ka kona kuitekula kufa mukupi swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela, i kona kuba mubu o swana (kapa kalulo ya teñi) o pakiwa za ona, kapa siemba sa mubu u sili.

Ki mayemo mañi a li teñi kuamana ni kupo ya kulumelwa kusialisa lukwakwa lo lu liteñi ni kale haiba mutu u na ni swanelo ye li teñi ni kale ya kuba ni mubu wa sizo?

Katengo ka tameha kufa maata a kusialisa lukwakwa haiba Katengo ka ikolwisia kuli:

1. Lukwakwa kapa makwakwa na kile a yahiwa **kakuya kamulao kapa kazibo/tumelelo** ya batu ba bana ni maata.

2. Lukwakwa ha lu na **kuba ni muisilingo** kapa kuhanisa kuikola kusebeliswa kwa sibaka sa mafulisezo a sicaba ki limembala za sicaba sa sizo.
3. Kuna ni **mabaka a ngana** a tisa kuli mukupi a lumelelwe kusialisa lukwakwa.

Katengo ka kona **kufa** kapa **kulimbeka likakalezo** ze swanelwa kulatelela kanako ya kufa maata a kusialisa lukwakwa.

Ki kamayemo a cwañi a kona kutisa kuli swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela a feliswe?

1. Mitomo ya kufeliswa i ta beiwa mwa buitamo bo buñozwi kakuya kamulao kuamana ni kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela. Ye tumelelano mwahal'a mutu ya fitisa kupo ya swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela ni Katengo.
2. Katengo ka kona cwalo kufelisa swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela haiba kuli ya swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela a palelwa kuya kalitokwahalo ze swanela, kapa ha lateleli milao ye tomilwe kuamana ni kuhaniswa kwa sebeliso ya mulilo.
3. Mu bone cwalo ze ambozwi mwakalulo ya 32 fahalimu kuamana ni Mulaonyana wa 15, i li ze lumelela kuekezwa kwamitomo ye miñwi i li yeo kayona swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela i kona kufeliswa.

KAUHANYO YA V LIKAKALEZO ZA KAMITI

Kauhanyo ye i na ni likakalezo za lika za kamita i li kulumelela kamaiso sakata ni kubona kuli Mulao wa kala kusebeza.

Kalulo ya 37: Patisiso ya makalelo ye amana ni kuamenena kapa kupaka za liswanelo ze li teñi

Mwatas'a kalulo ya 37, Likwambuyu, kakulelisana ni Katengo ka Mubu wa Sizo, bakeñisa Katengo ka u kona kubupa katengonyana ka patisiso i li ka katameha kuzamaisa patisiso ya makalelo mi kasamulaho ka yo biha ze ka fumani kwaKatengo.

Patisiso ya makalelo i konwa kuzamaiswa kuamana liswanelo za mubu wa sizo ni liswanelo ze ñwi za kuina famubu wa sizo ze li teñi kanako ya kukala kusebeza kwa Mulao, niha ku na ni likakalezo za likalulo za 28 ni 35.

Patisiso ya makalelo ye cwnalo i kona kuba teñi kakupo ya Katengo kanako yeo Katengo ha ka si ka singanyeka kale kupo ye amana ni mubu wo inzwi kuona, o sebeliswa kapa kanzila ye ñwi u zamaiswa ki mutu ni kuupotolosa kalukwakwa, nihaike kuli ha ku na kupo ye ezizwe ya kuamuhelwa kwa liswanelo ze li teñi.

Katengo ka patisiso ka bupwa kuli ka fumane mayemo a amana ni:

- kuinwa, kusebeliswa kapa kuzamaiswa kwa mubu ki mutu yo muñwi;
- kuba teñi kwa lukwakwa famubu; ni
- sika sifi ni sifi seo Katengo kasibili ka kona kubatisisa kakuya kalikalulo zeo kapa ze ka kona kusupeza Katengo.

*Mulaonyana wa 20
- 23 u fa lika ze ñata
kakutala kuamana ni
tutengo twa lipatisiso
ni kuzamaiswa kwa
lipatisiso za makalelo.*



*Zwelopili ye bile teñi famubu, ze cwale ka ze inzi fasibaka sa "Ou Poppie se Plaas" fatuko ni Munzi wa Omatako, li ka na za lifelwa tifo ya sinyehelo haiba liswanelo za mubu li shimbululelwa kumutu u sili.
Siswaniso si ngilwe ki ba WIMSA.*

Ki mihato mañi ye tameha kulatelelwa ki katengonyana ka patisiso kuamana ni patisiso ya makalelo?

Mulao u bonisa mihato ye swanelwa kulatelelwa kuamana ni patisiso ya makalelo.

1. Temuso kumutu ya yo batisiswa

Muinastulo wa katengonyana ka patisiso u tameha kufa mutu wa bupaki bo buto batisiswa nihaiba mazazi a 30 a temuso ya patisiso ya makalelo, kakusebelisa Pampili ya 10. Temuso ye i tameha kuba litaba ze tatama:

- nako ni sibaka ko ku tayo bela ni patisiso ya makalelo,
- temuso ya kuli u tameha kuyo ba teñi kwapatisiso ya makalelo kuli a yo buzakiwa kaza litaba ze bulezwi fahalimu, kamutala kuina, kusebelisa kapa kuzamaisa mubu, kuba teñi kwa lukwakwa kapa nto ifi ni ifi ye ba tokwa ba Katengo.
- temuso ya kuli u tameha kutisa buka kapa bupaki bo buñozwi ze amana ni patisiso ya makalelo kwamukopano wa kufumana buniti bwa taba.

Muinastulo utamehakunyatela temuso mii swanelaku siwa kumutu kakuya kanzila yeswanelo. Haiba mutu u palelwa kuba teñi kwapatisiso ya makalelo, katengo ka patisiso ka tameha kubulela tabayemwapiho ya kona.

2. Kubiziwa simubuso kwa lipaki kutaha pil'a kuta

Kakusebelisa Pampili ya 11 ya Milaonyana, muinasitulo wa katengo ka patisiso u kona kubiza batu ba batatama kuli ba to ba fapil'a patisiso ya makalelo:

- Mulena,
- mueteleli ufi ni ufi sicaba sa sizo se siketilwe, kapa
- mutu ufi ni ufi ya kona kufa litaba kuamana ni litaba za patisiso ya makalelo, kapa ya na ni bupaki bo buñozwi kapa buka kapa kamaiso ye amana ni patisiso. Buka ye kapa bupaki bo buñozwi bo butameha kutahisa kanako ya mukopano wa kufumana buniti bwa taba.

Muinastulo u tameha kunyatela pizo ya simubuso ya kutaha pil'a kuta, mi i tameha kuiswa kumutu kanzila ye swanelo. Pizo ya simubuso ya kutaha pil'a kuta i tameha kuzibisa paki kaza nako ni sibaka sa mukopano wa kufumana buniti bwa taba.

Ki mafosisa mañi a konwa kuezwa ki lipaki ze bizizwe simubuso kutaha pil'a kuta?

Lipaki li fumaneha kuba ni mafosisa haiba:

- *Ha ba bonahali fapil'a katengo ka patisiso kanako ni sibaka se sibulezwi.*
- *Ha ba ini fasibaka sa lipatisiso kufitela ba fiwa sibaka sa kuzwa ki muinasitulo/*
- *Ha ba hana kukonka kapa kuitama kaluci.*
- *Kasamulaho a kuikonka kapa kuitama kaluci, ba:*
 - palelwa kualaba lipuzo kaswanelo kapa kakutala.
 - palelwa kutahisa buka kapa bupaki bo buñozwi i li bo ne ba bulelezwi kuli ba tise mwaliñolo la pizo ya simubuso ya kutaha pil'a kuta.

- fa bupaki bwa buhata.

Haiba kuli u fumani mulatu ku ye ūwi ya milatu ye, mutu u kona kulifiswa N\$1 000-00kapa kulengwa mwatolongo ye sa fiteleli lilimo ze talu.

3. Kamaiso ya mukopano wa kufumana buniti bwa taba

Kwamakalelo a mukopano wa kufumana buniti, mihato ye tatama ki ye swanelo kulatelelwa:

- Katengonyana ka kona kubuza lipaki ba baikonkile kapa kuitama kaluci.
- Katengonyana ka kona kutatuba kapa kubuluka buka ifi ni ifi kapa bupaki kaufela bo buñozwi, kuli ba zwelepili kubatisa kapa kulibuluka kaswanelo, kubona feela kalisiti/ pampili ya bubeli ku ya pili kapa ye swana ni ya pili i fiwa kumutu yo ni kopi ya buka kapa pampili ye na ni bupaki li fiwa kumutu ya cwalo.

4. Ze fumanwi ki katengo ka patisiso

Katengo ka patisiso ka kona kufumana kuli ki kwa butokwa kuli Katengo ka singanyeke bupaki bwa mutu kuamana ni za mubu (kapa haiba lukwakwa lu na ni kusialiswa famubu) kuna ni kuezwa kapili ,kaufela mo ku konahalela.

Haiba kuli ki cwalo, katengonyana ka patisiso ka tameha kulaela mutu yo kuli a lukise kupo ya hae kakuya kakalulo ya 28(2) kapa 35(2), ni kuitambeka kumuinasitulo wa katengonyana ka patisiso mwahal'a nakonyana ye filwe, i li yo kasamulaho u ta isa taba kwaKatengo.

Haiba mutu u palelwa kulatelela litaelo ze filwe ki katengonyana ka patisiso kuamana ni taba ye, katengonyana kana ni kubulela taba ye mwapiho ya kona.

Ki sika mañi se siezahala haiba mutu u palelwa kutaha fapil'a patisiso kapa u palelwa kulatelela litaelo ze filwe za kuitukiseza ni kufa kupo ya hae kumuinasitulo wa katengonyana ka patisiso?

Kasamulaho taba se ibihilwe kwaKatengo, Katengo ka kona kusebelisa Pampili ya 12:

- **Kuzibisa** mutu kaza piho ya katengonyana ka patisiso kuamana ni taba ye.
- **Kulaela** mutu kulatelela litokwahalo kaufela ze filwe mwatemuso kakuya kanako ye filwe
- Kubulelela mutu kuli haiba a palelwa (ku sina mabaka sakata) kulatelela ni litaelo ze inzi mwatemuso, Katengo ka kona kutumusa kuli u ta **amuhiwa bupaki** bwa na ni bona (ha sa na bupaki) bo bupaka kuli mubu o bulelwa ki wa hae.

Bumaswe bo buta ezahala bakeñisa kuamuhowi bupaki bwa na ni bona mutu ki bufi?

Mutu ya tumusizwe kuli u amuhilwe bupaki:

- *Ha sa na swanelo ya kukupa kuamuhelwa/kulumelelwa ni kuñoliswa kwa bupaki bwa hae kakuya kalikalulo za 28(2) kapa 35(2).*
- *Ha sa tola a ba ni bupaki bwa mufuta ufi ni ufi kuamana ni mubu wo kapa sika kaufela se siyahilwe kapa kutomiwa famubu.*

Bumaswe bo bucwalu bu kona kuezahala mane nihaiya nako ya kufitisa likupo kakuya kalikalulo za 28(2) kapa 35(2) li si ka fela kale.

Kalulo ya 38: Kucincwa/kushimbululwa kwa liswanelo

Kalulo ye i amana ni kukona kuba teñi kwa kushimbululwa/kucincwa kwa liswanelo za mubu wa sizo kapa liswanelo za kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela kwabatu ba bañwi. Haiba mutu ya na filwe swanelo ya mubu wa sizo kwamakalelo u bata kushimbululela swanelo kumutu yo muñwi, u na ni kulatelela ze swanelwa kulatelewa ze tahisizwe mwaMulaonyana wa 24, kakusebelisa Pampili ya 13 kapa 14 sina ka mo ku tok wahalela.

Kalulo ya 39: Buipilezo

Linako ze ñwi batu ha ba tabiswangi ki buketelo/likatulo za Mulena, Kuta ya Sizo kapa mane nihaiba Katengo ka Mubu wa Sizo. Haiba ki cwalo, ba na ni swanelo ya kufitisa buipilezo kuamana ni likatulo ze cwalo. Mungendenge o cwalo u lukisizwe hande ki Mulaonyana wa 25. Ki kwa butokwa kutokomela kuli buipilezo bu tameha kuezwa mwahal'a mazazi a 30 kuzwa fakatulo kapa mazazi a 30 kuzwa fo mu zibela katulo ye mu filwe i li katulo ye mu bata kufitiseza buipilezo. Masheleñi a fita fa N\$25-00 a tameha kulifiwa kwasibaka sa buipilezo. Mutu ha fitisa buipilezo, Likwambuyu u tameha kuketa kapa kubeya katengo ka baatuli ba baketilwe kuli ba teelete taba ya buipilezo ye filwe.

Katengo ka baatuli ba buipilezo ba baketilwe ka na ni kuba ni palo ya mutu a li muñwi kapa palo kamukana ya batu ya ka kona kubeya Likwambuyu. Haiba kuli ku na ni ba bañata kufitelela membala a li muñwi wa katengo ka baatuli ba buipilezo, Likwambuyu u ta beya muinasitulo. Limembala za katengo ka baatuli ba buipilezo ze li tameha kuba ni zibo ye swanela ni bucaziba bwa kukona kusinganyeka buipilezo.

Haiba kuli membala wa katengo ka baatuli ba buipilezo ha sebezi mwamubuso, likakalezo li na ni kuba teñi za kulifa batu ba bakeñisa lisebelezo ze ba ezize.

Limembala kaufela za katengo ka baatuli ba buipilezo ba tameha kuba teñi famukopano wa kufumana buniti bwa taba i li palo ya batu ba baswanela kueza mukopano i li kuli ba kone kueza katulo ye tokwahala. Likatulo li ngiwa kaketo i li ñwi ye fitelela ba bañwi. Haiba kuli ku na ni kulikanelela, lu ka li ha ku na palo ye fitelezi ye ñwi, muinasitulo u na ni keto ya fahalimu i li ye tatulula taba. Keto ye cwalo lu i bisa keto ye tatulula kañi kapa kulikanelela.

Ki maata mañi a ka na ni ona katengo ka baatuli ba buipilezo?

Katengo ka baatuli ba buipilezo ka kona:

- Kutiisezka katulo.
- Kubeela katulo kwatuko.
- Kucinculula katulo.
- Kufa taelo kaufela ye ka hupula kuli ki ya swanela.

Kalulo ya 40: Kulifela sinyehelo ye bile teñi bakeñisa zwelopili ye ezizwe

Fo kuñwi batu ba ezanga zwelopili famubu. Kamutala, ba kona kuyaha damu kapa kuyepisa sikelenge famubu. Kalulo ye i lukisa hande taba ya zwelopili ye ezizwe famubu. Kabukuswani, ha ku na mutu ya ta bata lisnyehelo kuMulena, Kuta ya Sizo, Katengo ka Mubu wa Sizo ka Mubuso bakeñisa zwelopili ye ezizwe famubu o sweli kakuya kaswanelo ya mubu wa sizo kapa swanelo ya kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela.

- Ha ku na mutu ya lumelezwi kuzwisa zwelopili ye ezizwe, kapa kusinya kapa kubulaya zwelopili yena ha zwa famubu. Katengo, kasamulaho a kulelisana ni Likwambuyu, nihakulicwalo ka kona kufa tumelelo ya kuzwisa kwa zwelopili ye cwalo.
- Mutu ya sweli swanelo ya mubu wa sizo kapa swanelo ya kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela mi u tabela kushimbululela swanelo ye cwalo kumutu yo muñwi, u kona kulumelana ni lineku le liñwi kulifa tifo ya sinyehelo kuamana ni zwelopili ye ezizwe famubu.
- Likwambuyu, kasamulaho a kulelisana ni Katengo, u kona kulifa tifo ya sinyehelo kumutu bakeñisa zwelopili ye swanela ye ezizwe haiba swanelo ya mubu wa sizo kapa swanelo ya kuluwa kakulumelawa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela i feliswa. Taba ye ha i bi teñi haiba tifo ya sinyehelo i lumelanwi

mwahal'a maneku a mabeli kanako ya kushimbulela swanelo sina ka mo ku bulelezwi fahalimu, kapa haiba tifo ne i kile ya ezwa bakeñisa zwelopili ye ezizwe kwamubu kakulumelana kakulifa masheleñi kuli mutu a u sebelise sina mo ku bulelezwi mwatimana ye tatama..

- Tifo ya sinyehelo ye amana ni zwelopili ye swanelo ye ezizwe i tameha kulifiwa kamasheleñi a beezwi kватуко ki Ndu ya Milao.
- Haiba tulumelano ya kulifa masheleñi kuli mutu a u sebelise mubu i fita kwamafelelezo mi i fiwa kumutu u sili, Katengo ka kona kubeya likakalezo ze tata ze ta eza kuli mutu ya sa zo bulelwa a life masheleñi a zwelopili kaufela ye ne bile teñi kanako ya kusebeza kwa tulumelano ya kulifa masheleñi kuli mutu a u sebelise. Katengo ha ka amuhela masheleñi a, ka tameha kulifa kalulo ye ñwi ya masheleñi a tifo ya sinyehelo kumutu ya na sweli swanelo ya kuluwa kakulumelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela, bakeñisa zwelopili ye ezizwe famubu. Haiba maneku na lumelelani mwanako ye felile ku za kulifiwa kwa tifo ya zwelopili ye ezizwe, kakalezo ye cwalo ha i na kolo.
- Palo ya masheleñi a tifo ya sinyehelo ye swanelwa kulifiwa i tameha kufitwa kuyona kakulumelana mwahal'a Katengo ka Mubu wa Sizo ni mutu yo muñwi, i li palo ye tameha kulumelwa ki Likwambuyu. Haiba kuli ha ku na tumelelano, kapa Likwambuyu ha lumeleli palo ya masheleñi, taba i na ni kuisiwa kumukaupi/muatuli kuli a yo fa katulo.
- Haiba kuli tifo ya sinyehelo ye tokwahala kamukana ne se i lifewi zwelopili ye ezizwe kuzwelela kwaMubuso, Mulao u na ni kalulo ye bonisa kuli sheleñi i na ni kulifiwa kwaMubuso kakuya kamayemo a mañwi. Taba ye i ta ezahala haiba Katengo ka tokwa mutu yo kwamafelelezo ki ya ta fiwa mubu kuli a life ze amana ni zwelopili ye ezizwe famubu. Katengo ha se ka fumanzi ze cwalo, ka tamehile kulifa masheleñi a likanelela ni masheleñi a lifilwe ki Pulukelo ya Lukau Iwa Mubuso ni kuakutiseza teñi. Haiba kuli masheleñi a amuhezwi ki a manyinyani ku a tifo ye lifelwa lisinyehelo, Likwambuyu u kona kualumelela, kakulumelana ni Likwambuyu wa Sikwama sa Mashaleñi, ha ku lifiwa sheleñi ye kwatasi.

Kalulo ya 41: Kutatuba mubu wa sizo

Kalulo ya 40 i lumelela Katengo ka Mubu wa Sizo kuba ni kutatubwa kwa mubu wa sizo ni kukupa ni pampili fo ku lalilwe za milelo ni maswaniso a libaka ze. Kutatubwa kwa sibaka ku tameha kueziwa kakuya ka mo u bupehezi mulelo (pulani) o swanelo kuitukisezwa kakulumelana ni Kuta ya Sizo ye amana ni taba ye. Likakalezo hapa li ezizwe za kucincululwa kwa likalulo-kalulo za mubu ni mubu, kakuya katifo ya lisinyehelo ye swanelo, i li kulukisa za kulalwa hande kwa mulelo kanzila ye swanelo.

Kalulo ya 42: Ha ku na ze lumelezwi kulifela swanelo ya mubu wa sizo

Ha ku na se sika amuhelwa, i kana ya ba kamufuta wa masheleñi kapa libyana, se sika tokiwa kapa kuamuhelwa ki mutu ufi ni ufi kuli i be tifo ya sinyehelo ye bile teñi bakeñisa kufiwa kwa swanelo ya mubu wa sizo.

Nihakulicwalo kalulo ye ha i ami:

- Tifo ya sinyehelo ya zwelopili ye ezizwe i li ye konwa kulifiwa kakuya kakalulo ya 40.
- Tifo ifi ni ifi, kulifiswa kapa masheleñi a mañwi a talusizwe mwamilaonyana a likupo za liswanelo za mubu wa sizo kapa liswanelo za kuluwa kakulumelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela, kapa a kufiwa liñolo la mufuta ufi ni ufi la bupaki kapa bupaki bo buñozwi kakuya kaMulao.

Ki tifo mañi ye lumelelwa kakuya kaMulao?

1. *Mulena X u taluseza Erastus kuli u ka mu fa swanelo ya ku ba ni kalulo kuyaha, kubona feela yena Erastus u mu fa likomu li ketalizoho.*
2. *Petrus u bata kushimbulela swanelo ya hae ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela kuHendinina Petrus mi a lumela kumulifa masheleñi a fahalimu a eza N\$25 000 ya tundunyana twa na yahile Petrus famubu.*
3. *Kanako yeo Anna na bata kufitisa kupo ya kuamuhelwa ni kuñoliswa kwa swanelo ya mubu wa hae ya na ni yona kale, Katengo ka Mubu wa Sizo ka mu bulelela kuli kupo feela i nosi i ta ba N\$50 mi kumufa liñolo la bupaki bwa kuñoliswa ku ta tokwahala N\$100 hape. (Masheleñi ao ki mitala feela.)*

Likalabo:

1. *Taba ye cwalo ha i lumelelwi. Taba ye cwalo ki kweta/bumutendasilya.*
2. *Ya lumelelwa. Kalulo ya 40(2) i lumelela tifo ya masheleñi a cwalo i li a zwelopili ye ezizwe famubu.*
3. *Ya lumelelwa. Kalulo ya 42(2) i lumelela tifo ye cwalo ni kulifela musebezi o ezwa i li ze lumelelwa kulifelwa likupo ni kufiwa kwa mañolo ni bupaki bo buñozwi.*

Kalulo ya 43: Kuyaha fasibaka sa mubu wa sizo isi kamulao

Mubu wa sizo u konwa feela kuiniwa kuona kapa kusebeliswa kakuya kamukwa wa kuba ni swanelo ye filwe kakuya kaMulao wo. Taba ye ingelezi liswanelo za mubu wa sizo ze li teñi kanako ya cwale (kakuya kakalulo ya 28) ni liswanelo ze ñwi ze li teñi za sebeliso ya mubu wa sizo (kakuya kakalulo ya 35).

Mutu ya inzi famubu wa sizo a sina swanelo ya teñi, u konwa **kulundulwa** kuona. Mulena, Kuta ya Sizo kapa Katengo ka Mubu wa Sizo ba kona kutahisa maata a mulao kulundula teñi mutu ya cwalo.

Kalulo ya 44: Makwakwa

Mulao u hanisa kuyahiwa kwa makwakwa a manca ni kusialisa makwakwa a kale ku sina kulumelelwa kakuya kaMulao. Kakuya kakalulo ya 44, haiba mutu u yandulula lukwakwa lo lunca kapa u sialisa lukwakwa Iwa kale kamazazi a 30 kuzwa zazi leo kupo ya hae ya kusialisa lukwakwa i haniwa, mutu ya cwalo u eza mafosisa a bukebenga.

Ki mafosisa mañi a manca a ezizwe ki Mulao kuamana ni kuyandulula makwakwa?

1. *Kuyandulula lukwakwa lo lunca ku sina maata a filwe a kueza cwalo kakuya kaMulao.*
2. *Kusialisa lukwakwa kamazazi a fitelela a 30 kasamulaho kupo ya mutu ya kulumelelwa kusialisa lukwakwa kakuya kakalulo ya 28(2) (b) kapa 35(2)(b) se i hanilwe.*

Mulao u na ni likoto za mafosisa a cwalo, kukala kakoto ya mafelelezo ya N\$4 000 kapa silimo si li siñwi mwatolongo kao sibeli sa zona. Kuekeza kuzeo, haiba mutu u sa hana kuzwisa lukwakwa, mane ni kasamulaho sa fumanehile kuba ni mulatu, mutu ya cwalo u sa fumaneha kuba ni mulatu wa kuekeza kwamafosisa hape, a bizwa **kuekeza kueza mafosisa a swana**, i li taba ye tisa kuli a fiwe koto ye fita fa N\$50 zazi ni zazi le lu siala lukwakwa inge lu sa yemi.

Ki maata mañi a na ni ona Mulena, Kuta ya Sizo kapa Katengo ka Mubu wa Sizo haiba kuna ni lukwakwa famubu wa sizo kakulwanisana ni kalulo ya 44?

Mulena, Kuta ya Sizo kapa Katengo ka Mubu wa Sizo ka kona, kakulatelela mihato ye tatama:

- kubona kuli lukwakwa lo lucwalo lwa zwisiwa, ni
- kuzwisa lika ze sebelisizwe kuyaha lukwakwa.

Lisinyehelo kamukana ze fumanwi mwamungendenge wa kuzwisa lukwakwa a kona kufumanwa kumutu ya yahile kapa sialisize lukwakwa, kakulwanisana ni kalulo ye.

Kalulo ya 45: Milaonyana

Kakuya kakalulo ya 45, Likwambuyu u kona kueza Milaonyana kuamana taba ifi ni ifi ye tokwahala kapa kulumelawa kakuya kaMulao wo i li ye ta bona kuli Mulao wo u kala kusebeza kaswanelo. Milaonyana ye filwe, mwahal'a ye miñwi, ki ye ama kusileleza ni kukwalula mikoti mwamibу ya sizo (mu bone Mulaonyana wa 30), kulwanisa ni kusileleza kukuluko ya mubu (mu bone Mulaonyana wa 31) ni kubeya mihato kukutiseza mwamulaho ni kuzamaisa kufula kwa limunanu. Mulaonyana wa 33 u amana ni za mukwakwa, milapo ya mezi, likota ni sebeliso ya mezi, likota, lizupa ni macwe ze li mwamubu wa sizo.

Kalulo ya 46: Kucincwa/kufeliswa kwa milao

Milao ye ha i sa sebeliswa mwaNamibia:

- Mulao wa Kuzwizezapili Bulibeleti ni Mubu, Mulao wa No. 18 wa 1936
- Kucincwa kwa Mulao wa Kuzwizezapili Bulibeleti ni Mubu, Mulao wa No. 17 wa1939
- Kucincwa kwa Mulao wa Kuzwizezapili Bulibeleti ni Mubu, Mulao wa No. 18 wa1954
- Mulao wa Kamaiso ya Litaba za Basimululi mwaSouth West Africa
- Kucincwa kwa Mulao wa Kuzwizezapili Bulibeleti ni Mubu, Mulao wa No. 37 wa1956
- Kucincwa kwa Mulao wa Kuzwizezapili Bulibeleti ni Mubu, Mulao wa No. 41 wa1958
- Kucincwa kwa Mulao wa Kuzwizezapili Bulibeleti ni Mubu, Mulao wa No. 110 wa 1976
- Kamaiso ya Bulibeleti bwa ba Bansu (Bantu) mwaSouth Africa ye li mwaMushaa wa South West, Mushaa wa No. AG 19 wa 1978.

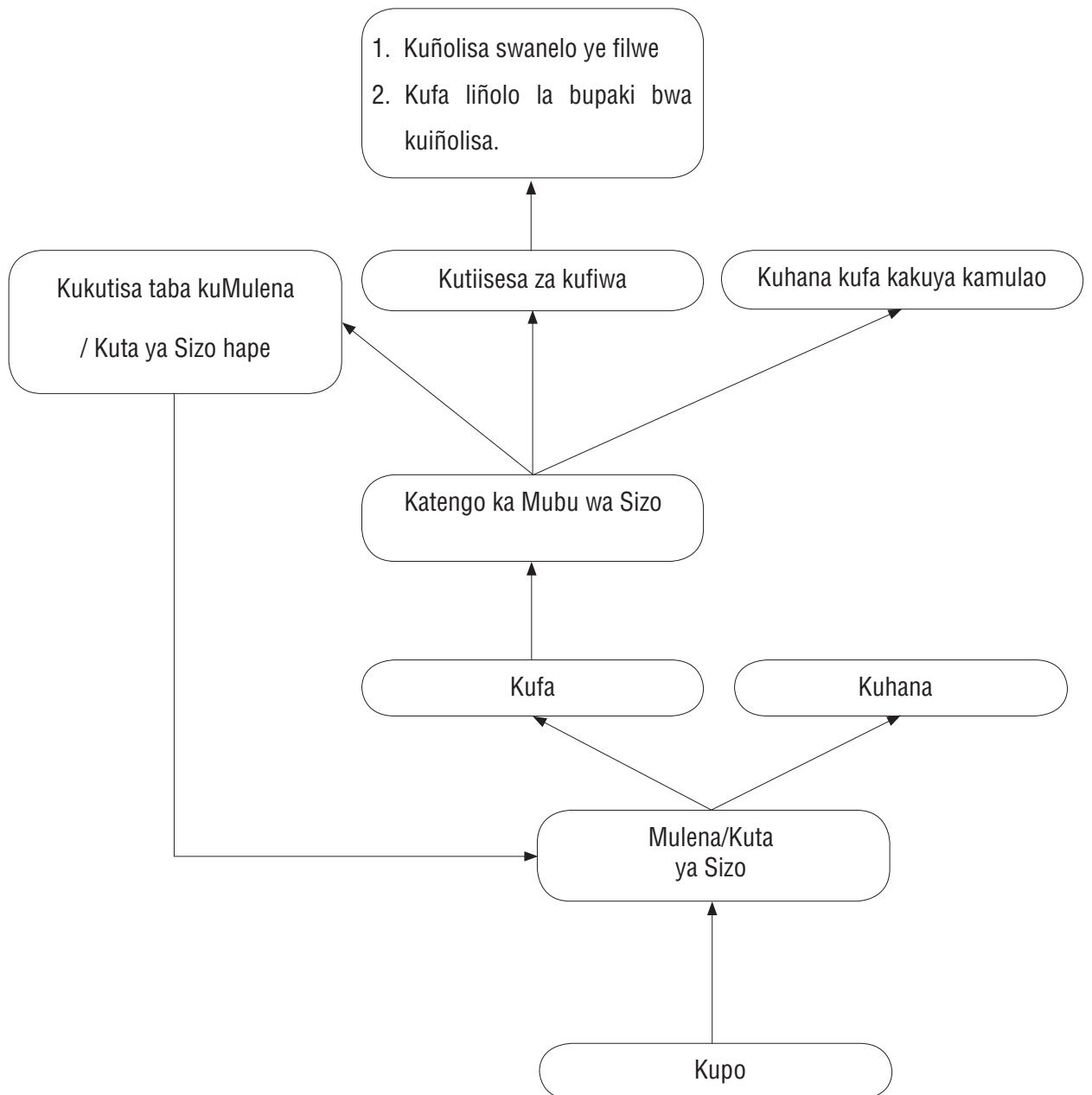
Kalulo ya 47: Toho ya taba ye kusufalizwe ni kutatekiwa

Mulao u bizwa Kucincwa kwa Mulao wa Mubu wa Sizo, Mulao wa No. 5 wa 2002. U kalile kusebeza kanako ye u patalazwa mwaPampili ya Mubu ka la 1Lyatamanyi 2003.

LIÑAMBEKO

NAMBEKO YA 1

Mihato ye swanelwa kulatelelwa ha ku kupwa swaneli ya mubu wa sizo (mu bone kalulo ya 22).



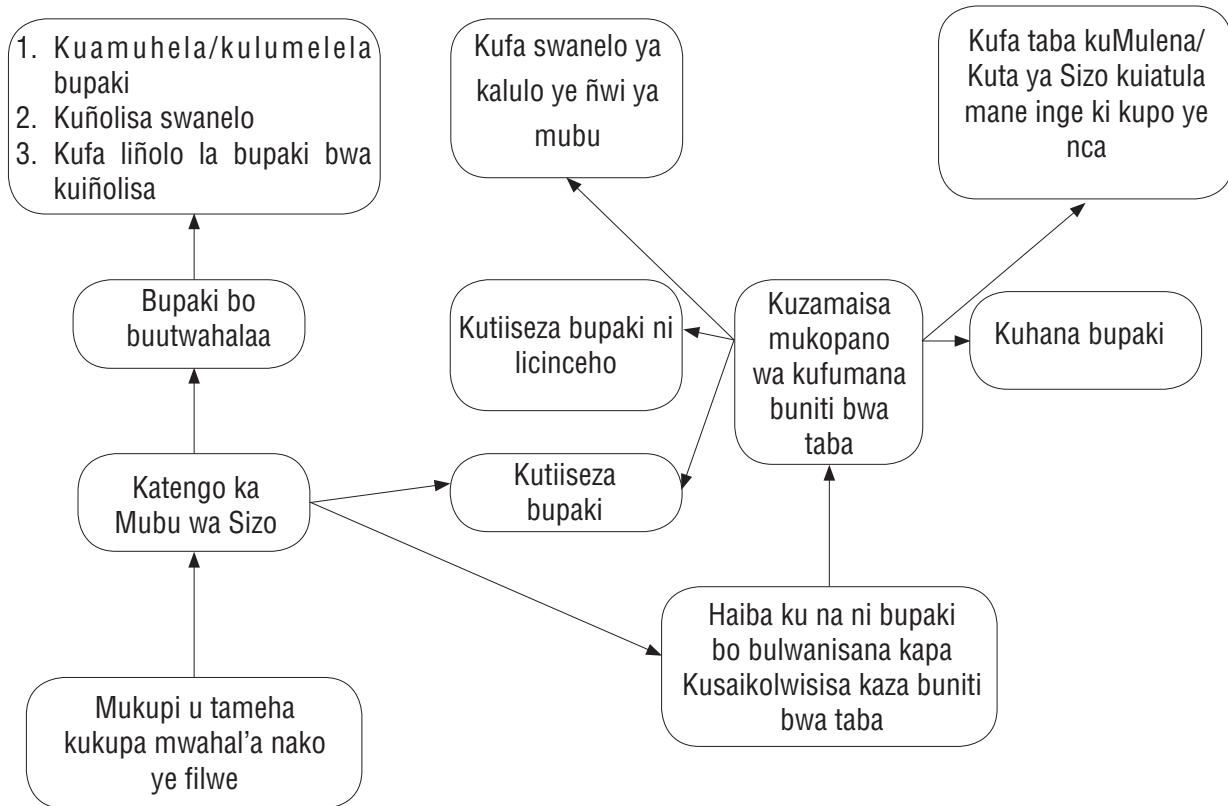
NAMBEKO YA 2

Muhato wo latelelwa ha ku fitiswa kupo ya kuamuhelwa ni kuñoliswa kwa liswanelo za mubu wa sizo ze li teñi kale.

Muhato wo u ama feela nako ye mukupi ki ya na ni swanelo ya mubu wa sizo ye li teñi kale kanako ye u kala kusebeza Mulao. Swanelo ya mubu wa sizo i ngelezi:

- Swanelo ya kalulo ya njimo
- Swanelo ya kalulo ya kuina
- Swanelo ya mufuta ufi ni ufi wa kuluwa mubu kamulao i li o lumelezwi ki Likwambuyu mwaPampili ya Mubuso.

Muhato hape u sa sebeliswa kwakukupa kulumelawa kusialisa makwakwa a li teñi kale a na yahilwe famubu o no fumani kakuya kaswanelo



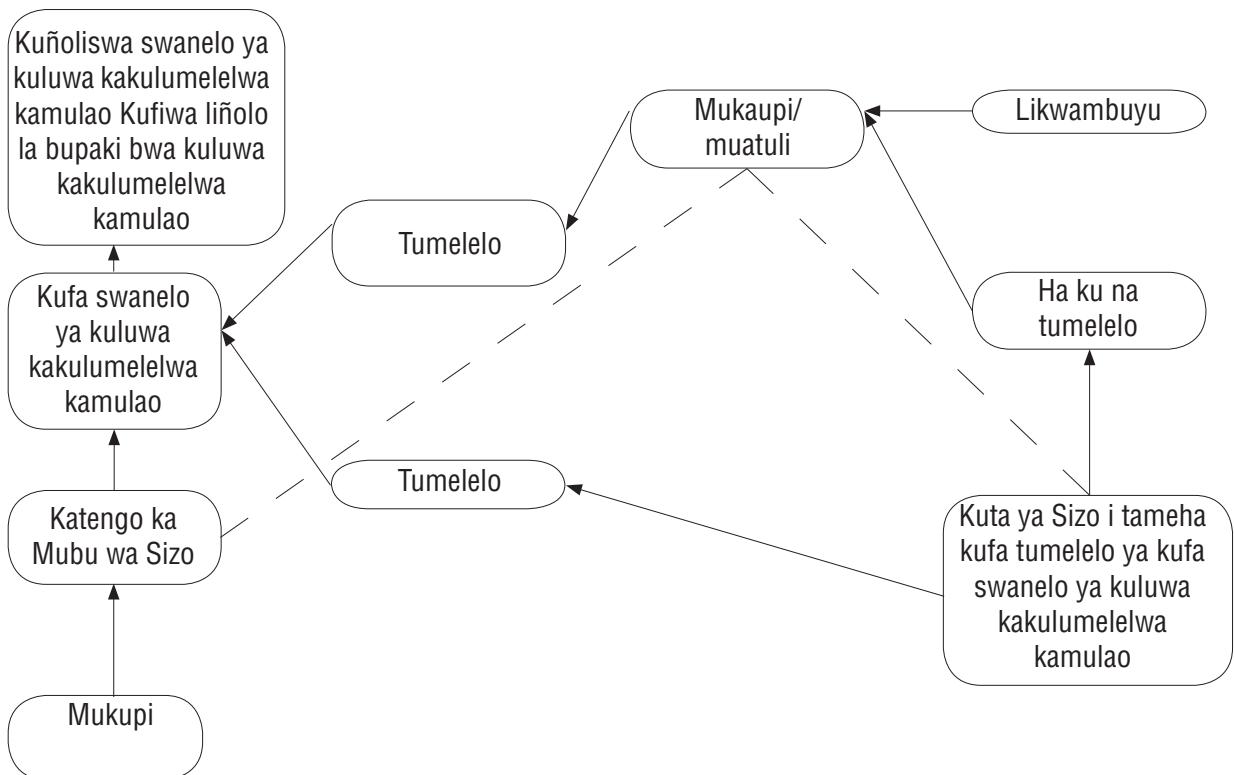
ÑAMBEKO YA 3

Mihato ye swanelwa kulatelelwa ha ku fitiswa kupo ya swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela (mu bone Kalulo ya 31)

Kupo ya swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela i tameha kufitisa kwa Katengo ka Mubu wa Sizo. Katengo ka kona feela kufa swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela haiba Mulena kapa Kuta ya Sizo li file tumelelo kwa kufa swanelo. Swanelo ya kuluwa kakulumelelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela ye amana ni za njimo i konwa kufiwa feela mwahal'a sibaka se siketilwe, kono ku na ni ze sa amiwi ki mulao wo.

Kuta ya Sizo ni Katengo ka Mubu wa Sizo ba tameha kulumelela kubeiwa famusebezi kwa mukaupi/muatuli ki Likwambuyu.

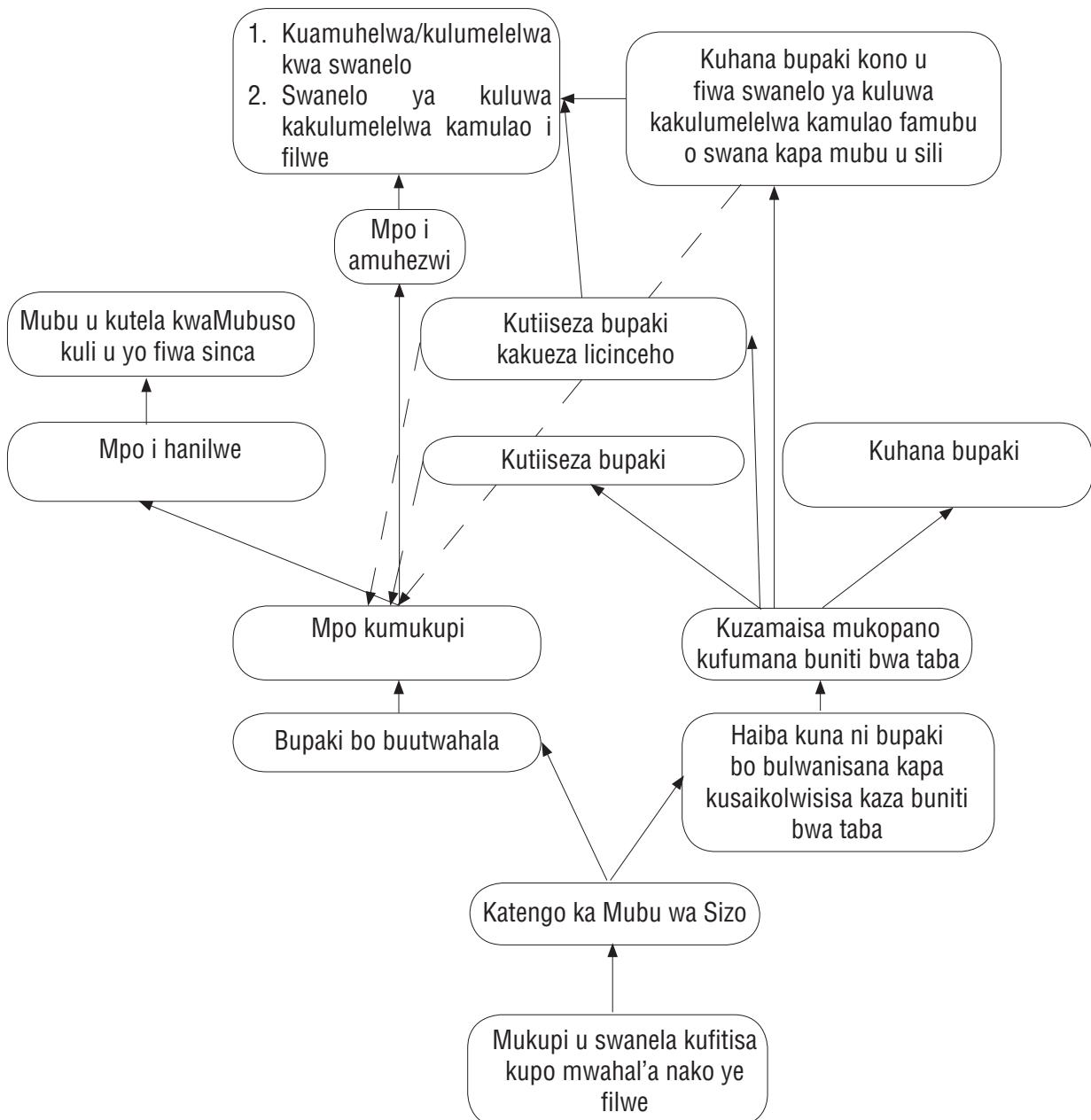
Ha ku utwahali hande kapa i sa li mihato ye swana, lu bulela mpo ni kuamuhela kapa kuhana kwa teñi kuna ni kuezwa ki mukupi kasamulaho a mukopano wa kufumana buniti bwa taba se u ezizwe kuamana ni kuñoñoleha bakeñisa buniti bwa bupaki. Haiba mihato ye swana ki ye ne latelezwi, mukwa wa kuezwa u ta latelela mutala wo supelizwe ki masho a pumakezwi tubindi- bindi.



NAMBEKO YA 4

Mihato ye swanelwa kulatelelwa ha ku fitiswa kupo ya kuamuhelwa/kulumelwa kwa liswanelo ze li teñi kale za kuina famubu wa sizo ni kufiwa kwa swanelo ya kuluwa kakulumelwa kamulao kufitela tumelelano ye cwalo i fela (mu bone kalulo ya 35).

Mihato ye i ama za liswanelo (i siñi liswanelo za mwamulao wa sizo) za kuina famubu wa sizo ze ne li teñi kale kanako ya kukala kusebeza kwa Mulao. Kupo i na ni kuezwa mwahal'a lilimo ze talu, i li lizazi le li si ka tumuswa kale ki Likwambuyu. Mukupi hape u sa na ni kulatelela mihato ya kulumelwa kusalisa lukwakwa lo lu liteñi, i li lo luyahilwe famubu o amiwa ki swanelo ye li teñi kale.



MABIZO NI KEYALA YA BA BABONANWA NI BONA

Maluko a mibuso ni tutengo to tuikemezi ki ze fa lisebelezo ni tuso kuamana ni Kucincwa kwa Mulao wa Mubu wa Sizo:

Centre for Research Information Action in Africa-Southern Africa Development & Consulting (CRIAA SA-DC)

P. O. Box 23778
Windhoek
Johann Albrecht Street, Windhoek West
Windhoek
Tel: (+264 61) 220117 / 225009
Fax: (+264 61) 232293
E-mail: criaawhk@iafrica.com.na
Web site: www.criaasadc.org

Desert Research Foundation pf Namibia (DRFN)
P O Box 20232
Windhoek
7 Rossinni Street
Windhoek
Namibia
Tel: (+264 61) 229855
Fax: (+264 61) 230172
E-mail: drfn@drfn.org.na
Web site: www.drfn.org.na

Erongo Regional Farmers Union
P O Box 174
Omaruru
Tel: (064) 570172
Fax: (064) 571043

Integrated Rural Development & Nature Conservation (IRDNC) - Caprivi Office
Private Bag 1050
Ngweze, Katima Mulilo
Tel: (+264 61) 252518
Fax: (+264 61) 252108
E-mail: irdncc@iafrica.com.na

Integrated Rural Development & Nature Conservation (IRDNC) - Wéreldsend Office
P O Box 24050
Windhoek
Wéreldsend Environmental Centre
Kunene region
Radio telephone: (+264 64) 203581 x 2547
Tel: (+264 61) 697055
Fax: (+264 61) 697054
E-mail irdncwe@mweb.com.na

Integrated Rural Development & Nature Conservation (IRDNC) - Windhoek Office
P O Box 24050
Windhoek
2nd Floor Kenya House
Robert Mugabe Avenue
Windhoek
Tel: (+264 61) 228506/9
Fax: (+264 61) 228530
E-mail: irdnc@iafrica.com.na
Kavango Regional Farmers Union

P O Box 449
Rundu
Tel: (066) 255104

Legal Assistance Centre (LAC) - Katutura Office
P O Box 604
Windhoek
Red Cross Community Centre
Katutura Windhoek
Tel: (+264 61) 264641 / 262333
Fax: (+264 61) 262297
E-mail: info@lac.org.na
Web site: www.lac.org.na

Legal Assistance Centre (LAC) - Ongwediva Office
Private Bag X5534
Oshakati
Human Rights Centre
Ongwediva
Tel: (+264 65) 230178 / 230444
Fax: (+264 65) 230443
E-mail: hrcosh@liway.na
Web site: www.lac.org.na

Legal Assistance Centre (LAC) - Windhoek Office
P O Box 604
Windhoek
4 Körner Street
Windhoek
Tel: (+264 61) 223356
Fax: (+264 61) 234953
E-mail: info@lac.org.na
Web site: www.lac.org.na

Likwama Farmers Cooperative Union
P O Box 179
Katima Mulilo
Tel: (066) 253561
Fax: (066) 253561

Mandume Farmers Cooperative
P O Box 5
Ohangwena
Tel: (065) 240689
Fax: (065) 256502

Ministry of Agriculture, Water & Forestry
Government Office Park
Luther Street
Private Bag 13184
Windhoek
Tel: (+264 61) 208 7111
Fax: (+264 61) 229961

Ministry of Environment & Tourism

F G I Building
Post Street Arcade
Private Bag 13346
Windhoek
Tel: (+264 61) 284 2111
Fax: (+264 61) 229936

Ministry of Lands, Resettlement & Rehabilitation
Brendan Simbwaye Square
Block A
Private Bag 13343
Windhoek
Tel: (+264 61) 285 2111
Fax: (+264 61) 228240 / 247107

Ministry of Regional and Local Government & Housing
Government Office Park
Cluster D1 West
Luther Street
Private Ba 13289
Windhoek
Tel: (+264 61) 297 5111
Fax: (+264 61) 226049

Multi-disciplinary Research and Consultancy Centre (MRCC)
University of Namibia
Private Bag 13301
Windhoek
Mandume Ndemufayo Avenue
Pioneerspark
Windhoek
Tel: (+264 61) 2063051/2
Fax: (+264 61) 2063030
E-mail: amosimane@unam.na
Web site: www.unam.org

Namibian Association of CBNRM Support Organisations (NACSO)
P O Box 98353
Pelican Square, Windhoek
57 Pasteur Street, Windhoek West
Windhoek
Tel: (+264 61) 230888/796
Fax: (+264 61) 230863
E-mail: patskyer.nacso@iafrica.com.na

Namibia Community-Based Tourism Association (NACOBTA) - Ongangwa Office
P O Box 2941
Ondangwa
Main Street
Rössing Foundation Centre
Ondangwa
Tel: (+264 65) 241327
Fax: (+264 65) 241458
E-mail: erica.nacobta@iway.na
Web site: www.nacobta.com.na

Namibia Community-Based Tourism Association (NACOBTA) - Windhoek

Eros, Windhoek
Webster Street
Windhoek West, Windhoek
Tel: (+264 61) 250558
Fax: (+264 61) 222647
E-mail: office.nacobta@iway.na
Web site: www.nacobta.com.na

Namibia Development Trust (NDT) - Eastern Office
P O Box
Okakarara
MET Office
Okakarara
Tel: (+264 67) 317132
Tel: (+264 67) 317134
E-mail: ndtoka@iway.na

Namibia Development Trust (NDT) - Northern Office
P O Box 425
Oshakati
Human Rights Centre
Ongwediva
Tel: (+264 65) 231622
Tel: (+264 65) 231692
E-mail: ndtosh@iway.na

Namibia Development Trust (NDT) - Southern Office
P O Box 14
Keetmanshoop
Mittel Street
Keetmanshoop
Tel: (+264 63) 223572
Tel: (+264 63) 224211
E-mail: ndtsouth@iway.na

Namibia Development Trust (NDT) - Windhoek Office
P O Box 8226
Bachbrecht, Windhoek
57 Pasteur Street
Windhoek West
Windhoek
Tel: (+264 61) 238002/3
Tel: (+264 61) 233261
E-mail: ndtwhk@iway.na

Namibia National Farmers' Union (NNFU)
P O Box 3117
Windhoek
Axali Doëseb Street
Windhoek
Tel: (+264 61) 271117
Fax: (+264 61) 271155
E-mail: nnfu@mweb.com.na

Namibia Nature Foundation (NNF)

P O Box 245
Windhoek
4th Floor Kenya House
Robert Mugabe Avenue
Windhoek
Tel: (+264 61) 248345
Fax: (+264 61) 248344
E-mail: info@nnf.org.na
Web site: www.nnf.org.na

Namibia Non-Governmental Organisation Forum (NANGOF)
P O Box 70433
Khomasdal, Windhoek
196 Ceaser Street
Wanaheda, Katutura
Windhoek
Tel: (+264 61) 239469
Fax: (+264 61) 239471
E-mail: nangof@iafrica.com.na

Namibia Rural Development Project (NRDP)
P O Box 24886
Windhoek
2716 Abraham Mashego Street
Oponganda Community Centre
Wanaheda
Windhoek

Ngatuuane Regional Farmers Union
P O Box 179
Opuwo
Tel: (065) 273487
Fax: (065) 273139

Nyae-Nyae Development Foundation of Namibia (NNDFN)
P O Box 9026
Eros, Windhoek
9 Delius Street
Windhoek-West
Windhoek
Tel: (+264 61) 236327
Fax: (+264 61) 255997
E-mail: nndfn@iafrica.com.na

Omaheke Regional Farmers Union
P O Box 1595
Gobabis
Tel: (062) 565181

Omaheke San Trust (OST)
P O Box 1017
Gobabis
32 Rossevelt Street
Gobabis
Tel: (+264 61) 564073
Fax: (+264 61) 564073
E-mail: ost@iafrica.com.na

Omusati Farmers Cooperative

P O Box 1053
Oshakti
Tel: (065) 256517
Fax: (065) 256502

Ongushu Farmers Cooperative
P O Box 684
Ondangwa
Tel: 0812433821
Fax: (065) 240566

Ongushu Farmers Cooperative
P O Box 684
Oshakati
Tel: (065) 240689
Fax: (065) 256502

Otjozondjupa Communal Farmers Union
P O box 133
Okakarara
Tel: (067) 317786
Fax: (067) 317008

Rössing Foundation (RF)
Private Bag 13214
Windhoek
Rand Street
Khomasdal, Windhoek
Tel: (+264 61) 211721
Fax: (+264 61) 211273
E-mail: lleroux@rf.org.na
Web site: www.rf.org.na

Rural Institute for Social Empowerment of Namibia (RISE-Namibia)
P O Box 50155
Bachbrecht, Windhoek
Axali Doëseb Street
Windhoek West
Windhoek
Tel: (+264 61) 236029
Fax: (+264 61) 232597
E-mail: rise-ww@iafrica.com.na

Southern Namibia Farmers' Union
Tel: (063) 244243
Fax: (063) 225251

Uukumwe Farmers Cooperative
P O Box 2797
Ondangwa
Tel: 0812433821
Fax: (065) 240566

Welwitchia Regional Farmers Union
P O Box 25
Khorixas
Tel: (065) 331350

Woman's Action for Development (WAD)

P O Box 370
Windhoek
25 Schönlein Street
Swabou Building
Windhoek
Tel: (+264 61) 227630
Fax: (+264 61) 236372
E-mail: wad@mweb.com.na

Working Group of Indigenous Minorities in Southern Africa (WIMSA)
P O Box 80733
Windhoek
8 Bach Street
Windhoek
Tel: (+264 61) 244909
Fax: (+264 61) 272806
E-mail: wimsareg@iafrica.com.na

World Wildlife Fund - living in a Finite Environment (WWF-LIFE)
P O Box 9681
Eros, Windhoek
5th Floor kenya House
Robert Mugabe Avenue
Windhoek
Tel: (+264 61) 239945
Fax: (+264 61) 239799
E-mail: cweaver@iafrica.com.na

Legal Assistance Centre

Tahiso ya pizo

Ba Kalulo ya Tuso ya za Milao, kakuba kalulo ya mulao ye yemela tato ya sicaba, i lika kubona kuli mulao u fumanwa ki bani ba basakoni kuufumana, kakubafa liseli, kucincwa kwa milao, lipatisiso, kuzekisana kakubuzakisana, kufa likelezo ka za mulao, kuyemela ku za mulao, ni kususueza batu kuli ba utwisise, kamulelo wa kuli kwamafelelezo ku bupiwe ni kutiisezwa kuba teñi kwa sizo za liswanelo za buntu mwaNamibia.

Legal Assistance Centre
P. O. Box 604
Windhoek
Namibia
Tel: 061 – 223356
Fax: 061 – 234953
Email: info@lac.org.na

Land, Environment and Development Project
Legal Assistance Centre

Windhoek
May 2006

